

ГУК Л.П., КОТУРБАШ О.Р.

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

**ДЛЯ СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ І-ІІ РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ**

КИЇВ
“АГРАРНА ОСВІТА”
2010

УДК 316

Укладачі: **Гук Л.П.**, викладач Чернятинського коледжу Вінницького НАУ;
Котурбаш О.Р., викладач Івано-Франківського коледжу Львівського НАУ

Рецензенти: **Мовчан В.О.**, викладач вищої категорії Чернятинського коледжу Вінницького НАУ;
Гнатюк Я.С., кандидат філософських наук, доцент Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника;
Петера Г.М., викладач ВП НУБіП України “Немішаївський агротехнічний коледж”;
Рубан О.В., викладач Коледжу Сумського НАУ;
Тищенко Н.П., викладач ВСП “Василівський коледж Таврійського ДАТУ”;
Яцишин Ю.П., викладач Чигиринського технікуму Уманського НУС

Розроблено з метою надання навчальної допомоги студентам, які опановують даний курс, для вивчення ними теоретичної соціології, спеціальних та галузевих соціологічних теорій та методики організації конкретних соціологічних досліджень.

Включає глосарій повних соціологічних термінів і контрольну роботу для студентів-заочників.

ПЕРЕДМОВА

Соціологія як соціально-гуманітарна наука розглядає суспільство як об'єктивний феномен, що має цілісний та структурно-системний характер, з'ясовує в ньому місце і функції кожного суспільного явища і процесу, допомагає індивіду і спільнотам визначити власні орієнтири у повсякденному житті. Водночас соціологія озброює суспільство своєрідним компасом в розумінні сенсу людських відносин.

Сучасний етап розвитку незалежної суверенної української держави характеризується активним пошуком шляхів удосконалення суспільно-політичної системи, оптимізації соціальних зв'язків на всіх її рівнях. Соціологічним знанням в цьому процесі надається чинне місце. Соціологія стає науковим орієнтиром в усвідомленні людиною сутності соціальних процесів, механізмах та закономірностях їх розгортання, оцінках результатів. Молодь, яка має власну активну життєву позицію, стійкі сформовані моральні цінності, бажання працювати і жити добре має стати свідомим, активним будівником оновленої демократичної правової громадянської України.

Особливе місце соціології у системі соціальних і гуманітарних наук полягає в тому, що вона формує у студентів уявлення про суспільство, як цілісний організм, розкриває його основні структурні елементи, інститути, форми, соціальні механізми функціонування і розвитку, формує соціологічну культуру та мислення, здатність правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, з'ясовує логіку процесів соціального розвитку, розробляє методологію та методику соціологічних досліджень. Сьогодні українське суспільство працює над власним державотворенням. Тому відбувається зближення теоретичної і прикладної соціології у вивченні економічної, політичної, освітньої, правової та інших сфер життєдіяльності. Завдання побудови демократичного суспільства вимагають від соціології посилення її значущості у формуванні наукового світогляду, культури і мислення особистості, здатності розібратися у проблемах та негараздах державотворення, з'ясування логіки процесів соціального розвитку. Утвердження статусу соціології забезпечує реалізація Указу Президента України від 25 квітня 2001 року "Про розвиток соціологічної науки в Україні". Тому освоєння студентами основних соціологічних категорій і теорій стане важливою складовою частиною їхньої загальної професійної освіти.

Курс “Соціологія” для студентів вищих навчальних закладів І–ІІ рівнів акредитації Мінагрополітики України, включає початкові теоретичні знання про предмет соціології, про її основні теоретичні напрями, дослідницькі методи, а також соціологічні уявлення стосовно культури і будови суспільства, соціальних структур і соціальних груп, соціальних організацій і соціальних інституцій, стосовно соціалізації і соціальної взаємодії, соціальних відхилень, соціального контролю та ін.

1. ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ

1.1. Соціологія – наука про суспільство

План

- Предмет і об’єкт соціології.
- Структура соціологічних знань.
- Закони, категорії і методи соціології.
- Основні функції соціології.
- Виникнення і розвиток соціології.
- Соціологічна думка в Україні.

Предмет і об’єкт соціології

Термін “соціологія” (від лат. *societas* – суспільство і грецького *logos* – наука) означає “наука про суспільство”. Соціологія – молода наука, яка вивчає найскладніший, мінливий об’єкт – людське суспільство, його структуру, закони розвитку, поведінку людини. Це та наука, яка формує погляд на громадянське суспільство як взаємопов’язану цілісність, яка постійно змінюється і розвивається. Саме ця наука з’ясовує місце та функції кожного соціального явища і процесу, дає людям потрібні орієнтири, допомагає зрозуміти обставини життя, що їх оточують у процесі людських відносин. Соціологи до цих пір продовжують сперечатися про таке: що таке суспільство, яке воно, чому постійно змінюється, ускладнюється, набуває нових форм?

Є багато визначень предмета соціології. Наприклад американський соціолог Н. Дж. Смелзер вважає, що “*соціологія вивчає суспільство та суспільні відносини*”, а на думку англійського вченого Е. Гіденса, “*соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільства*”.

Соціологія – це наука про закони становлення і розвитку суспільства загалом, соціальних відносин та соціальних спільностей.

Соціолог вивчає індивіди та групи, зв'язки, які створюють ці різні групи. Індивід і група – це сукупність зв'язків, особливих, соціальних, які породжують складні соціальні структури: особу, суспільство, культуру, державу, право, мораль, науку, сім'ю тощо.

Соціологія – це універсальна, всезагальна наука про суспільство. Звичайно, об'єктом вивчення багатьох наук є людина і її діяльність (економічна, політична, культурологічна, психологічна, демографічна та ін.), суспільство в цілому, але всі вони вивчають суспільство тільки в певній сфері відносин (економічних, політичних, культурних...). Наприклад, економічна теорія, політологія, культурологія, а **соціологія вивчає суспільство як цілісний організм в усіх взаємопов'язаних структурах і сферах.**

Соціологія має свій соціологічний підхід, відмінний від інших наук: суспільство розглядається як функціонуюча система. Ця система має структури, інститути, включає в себе суспільні групи, дії конкретних осіб, які мають свої цілі, інтереси та потреби.

Соціологія аналізує суспільні явища не тільки в статиці, але й у динаміці, у процесі їх зміни. Вона вивчає практично всі суспільні явища, різноманітні прояви людського життя і діяльності.

Коло інтересів соціології досить велике: це і питання різного роду диференціації в суспільстві – соціальної, етнічної, демографічної; це і проблеми, що виникають у різних групах та організаціях; це і характеристики соціальних інститутів (сім'ї, релігії, політики, економіки, освіти, культури тощо). Соціологія також вивчає характеристики різних суспільних рухів, проблеми, які виникають у суспільстві й вимагають розв'язання – екологічні, соціальної нерівності, “відхиленої поведінки” (девіації – злочинності, наркоманії, проституції тощо).

До кола соціологічних проблем, які вивчаються соціологією, належать також урбанізація, зростання народонаселення в одних країнах та зменшення в інших, глобалізація всіх галузей життєдіяльності особистості.

Як і будь-яка наука, соціологія володіє власним предметом і конкретними методами дослідження.

**Об'єктом соціологічного пізнання є сучасне суспільство.
Предметом соціології є зв'язки і відносини між людьми**

Предмет вивчення соціології – це не просто якась явище чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного обґрунтування, це відтворення емпіричної реальності шляхом виявлення суттєвих закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Зарубіжні автори по-різному висловлюються щодо предмета соціології, але найбільш загальноприйнятим є розуміння, що соціологія – це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, і воно опирається на дані або факти реального світу. На думку вітчизняних соціологів, соціологія як наука вивчає реальну суспільну свідомість, в її розвитку – діяльність, поведінка людей, які виступають як втілення потреб, інтересів, знань, установок, зафіксованих у реальній свідомості, та умови, в яких розвиваються та здійснюються реальна свідомість, діяльність і поведінка людей.

Предметом вивчення соціології є суспільство як цілісний організм, його властивості, сторони, соціальні механізми його функціонування і розвитку.

Суспільство – це продукт взаємодії людей. Це система, яка складається із окремих рівнів соціальних груп та їх зв'язків.

Мета соціолога – отримати достовірну картину суспільства, виявити та вивчити сучасні наявні та потенційні суспільні проблеми з метою їх подальшого вирішення.

Соціальне – це центральна категорія соціології (від лат. socialis – спільний, товариський). Це поняття служить для визначення суті суспільного життя. Це якість, характеристика, яка окреслює взаємодію різних спільностей людей, спосіб цієї взаємодії. У широкому розумінні, соціальне означає все те, що належить до суспільства взагалі, на відміну від природного. У вузькому розумінні, соціальне означає сторону суспільних відносин, із яких складається суспільство і стосується відносин людей один до одного і до суспільства.

Структура і рівні соціологічного знання

Структура знань – це система взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, підходів, теорій про соціальну дійсність на різних рівнях, шаблонах, виходячи із ступеня узагальнення або конкретизації

пояснення соціальної дійсності. Особливістю структури соціологічних знань є те, що вона є певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм. Структура соціологічних уявлень, припущень та наукових знань формується залежно від кола об'єктів, які вивчаються соціологією, глибини і широти наукових узагальнень і висновків, що здійснюються на базі аналізу даних про ті або інші соціальні явища та процеси.

Структурними елементами соціологічної теорії є знання про суспільство, що включає в себе розуміння законів його розвитку, основні його сфери життя. Важливим елементом є знання про функціонування та розвиток окремих сфер суспільного життя (економічна, політична, соціальна, духовна та ін.), а також умови та можливості життєдіяльності та самоутвердження в кожній із цих сфер особистості чи групи. Складовими структури соціологічних знань є і наукові погляди, теорії соціальної структури суспільства, соціального складу населення, діяльність існуючих у суспільстві соціальних інститутів (держава, право, економіка, релігія, культура, сім'я та ін.).

Соціологія дає знання теоретичне і емпіричне, знання фундаментального і прикладного порядку. У зв'язку з цим у ній виділяють відносно самостійні галузі знання: теоретичну соціологію, прикладну соціологію, емпіричну соціологію.

Теоретична соціологія або **загальна соціологічна теорія** основну увагу концентрує на вивченні фундаментальних наукових проблем, пов'язаних з формуванням знання про соціальну дійсність, описуванням, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку, розробкою концептуальних основ соціології, методології та методів соціологічного дослідження.

Прикладна соціологія або **спеціальні соціологічні теорії** безпосередньо вивчає практичні галузі людської діяльності, збагачує такі спеціальні галузі соціологічного знання, як, наприклад, соціологія особи, соціологія релігії, соціологія сім'ї, що безпосередньо орієнтовані на вирішення соціальних проблем.

Оскільки прикладна соціологія досліджує конкретні соціальні явища, вона розкриває джерела та причини їх розвитку або гальмування. Тому її висновки мають прикладне значення, служать науковою підставою вдосконалення управління соціальним життям, його різними сферами. Прикладна соціологія – це єдність конкретних соціологічних досліджень і спеціальних соціологічних теорій. У цьому проявляється єдність емпіричного та теоретичного, що становить фундамент кожної науки.

Емпірична соціологія або **конкретно-соціологічні дослідження** – практичне втілення наукових знань. *Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводяться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності. Ці дані можуть бути осмисленні на рівні спеціальних, галузевих і загальносоціологічних теорій і використанні у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства.*

Галузеві соціологічні теорії, або просто галузеві соціології – галузі соціологічного знання, які постають на межі власне між соціологією та іншими науками: економікою, правознавством, політологією, наукознавством. Вони ніби розподіляють свій об'єкт з тією чи іншою наукою про суспільство (як правило, такою, що вже має давню традицію, усталений понятійний апарат і методи), виділяючи в ньому власне соціальний вимір, насамперед, соціальні відносини, групові інтереси, інституційні зв'язки тощо. Так, галузевими називають економічну соціологію, соціологію політики, соціологію культури, соціологію медицини та деякі інші соціологічні дисципліни.

Спеціальні соціологічні теорії – галузі соціологічного знання, які вивчають, насамперед, окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологічне вивчення соціальної структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія та ін.), соціальні інститути (соціологія сім'ї, соціологія освіти тощо), соціальні процеси (соціологія конфлікту, соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, злочинності, самогубств). До спеціальних соціальних теорій відносять також соціологію особистості.

Закони, категорії і методи соціології

Характерною рисою сучасного суспільства є функціонування в ньому великої кількості різних видів і типів соціальних спільнот. У процесі спілкування між ними виникають і формуються суттєві, необхідні і сталі соціальні зв'язки і відносини. Ці зв'язки прийнято називати законами. **Соціальні закони мають такі основні ознаки:**

- закон може діяти лише при наявності певних суворо домовлених умов;
- за цих умов закон діє завжди і всюди без будь-яких виключень;
- умови, за яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково. Соціальні закони не створюються свідомо членами

суспільства або групами, як, наприклад, культурні норми або правові закони. З соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їх дії, або намагаються їх уникнути, пристосувати свою поведінку до них чи протестувати проти них. Соціальні закони діють у всіх сферах людської діяльності і можуть різнитися **за сферою свого розповсюдження**. Так, існують закони, дія яких розповсюджена на малу групу, на певну соціальну страту, соціальну верству або клас та на суспільство в цілому. Отже, у сфері дії соціальних законів може знаходитися суспільство в цілому або ж його частини.

Для соціології важливе значення має типологізація, за допомогою якої виокремлюють соціальні закони **за формами зв'язків**:

- закони, які віддзеркалюють незмінне (інваріантне) співіснування соціальних явищ;
- закони, які відображають тенденції розвитку;
- закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами;
- закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами.

Як і всі інші науки, соціологія має свою систему **категорій**. Це найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони її предмета, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які нею вивчаються. **Понятійно-категоріальний апарат соціології включає**:

- загальнонаукові категорії у соціологічному заломленні (суспільство, соціум, соціальна система тощо);
- безпосередні соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності);
- категорії дисциплін суміжних Із соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури тощо).

Під час вивчення суспільних явищ соціологія користується певними **методами** та прийомами.

Позитивізм (О. Конт) розглядає суспільство за аналогією з природою, використовуючи методи природничих наук. Його засновники користувались так званим **об'єктивним методом**. Вони розглядали соціальні факти і процеси як такі в їх об'єктивній реальності. Вони спостерігали, описували і систематизували їх. Цей метод заснований на запереченні необхідності філософського осмислення життя.

Розуміюча соціологія (М. Вебер) аналізує смислові елементи соціального життя, робить акцент на розумінні змін, рухів. Цей напрям тяжіє до **суб'єктивного методу**. Дослідник констатує і приводить у систему соціальні явища об'єктивного світу на основі своїх суб'єктивних оцінок.

Основні функції соціології

Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує.

Функції (від лат. – виконання, призначення) соціологічної науки ззовні такі самі, як і в інших суспільних науках, але їх зміст у кожній науці свій.

Теоретична функція – полягає у поповненні та збагаченні соціологічного знання, в розробці концепцій, теорій, ключових понять і категорій цієї науки.

Описуючи, систематизуючи, нагромаджуючи дослідницький матеріал у вигляді аналітичних записок різних наукових звітів, статей, книг, соціологія здійснює **описову функцію**.

Інформаційна функція – це збирання, концентрація соціологічної інформації, одержаної у результаті проведення досліджень. У великих соціологічних центрах вона нагромаджується в так званих банках соціологічної інформації, її використовують органи управління, засоби масової інформації.

Прогностична функція полягає у соціальному прогнозуванні.

Виховна функція соціології реалізується в тому, що знання, які здобуваються цією наукою безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх певних соціальних якостей. Цю функцію соціологія виконує також тому, що забезпечує передачу новому поколінню соціального досвіду попередніх поколінь.

Світоглядна функція проявляється в тому, що озброюючи людей соціологічним знанням, вона тим самим формує їх погляди на соціальні процеси, дає їм теоретичну основу для практичних дій, оцінки явищ соціальної реальності.

Дуже часто соціологи збирають дані, які потім використовуються тими, хто приймає рішення. Це означає, що ці дані вони збирають, виконуючи певне політичне замовлення, базуючись на тій або іншій ідеології.

Зазначимо, що всі функції, які виконує соціологія, “працюють” у єдності, взаємодоповнюючи одна одну. Реалізуючи практично кожен з названих функцій, соціологія виконує і низку інших.

Виникнення і розвиток соціології як окремої науки

Термін “соціологія” вперше запропонував і вперше використав у 1824 р. в своїх листах О. Конт (1798–1857 рр.). Але широко відомим цей термін став після публікації О. Контом четвертого тому свого Курсу позитивної філософії (1838 р.). Заслуга О. Конта полягає насамперед у тому, що він обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства, виділення соціології як самостійної науки, базування цієї науки на спостереженні та експерименті, пізнання законів суспільного розвитку і практичного використання досягнень науки в цілях здійснення соціальних реформ на благо суспільства. О. Конт вважав, що соціологія є наукою особливою, яка відповідає новому соціальному порядку в індустріальній Європі, наукою, яка повинна використовувати прийоми спостереження, експерименту порівняння. О. Конт запропонував свою класифікацію наук. Він розмістив їх згідно з історією їх виникнення, розвитку і залежності одна від одної, ускладненням їх предмета, зростанням складності явищ, які вони вивчають.

За логікою О. Конта, наступною сходинкою має бути окрема наука про найскладніший життєвий організм – суспільство. Так у цій класифікації з’являється спочатку “соціальна фізика”, якій пізніше О. Конт дає назву “соціологія”. Соціологію О. Конт поділив на дві частини – соціальну динаміку і соціальну статику.

Соціальна динаміка покликана розглядати загальні закони соціального розвитку, тоді як **соціальна статика** повинна зосередитись на “анатомії суспільства” і взаємодії його складових елементів. О. Конт досліджував соціальну роль соціальних інститутів (таких як власність, держава) у підтриманні цілісності соціального порядку. Основні праці О. Конта: шеститомна праця “Курс позитивної філософії” (1830–1842 рр.) і чотиритомна праця “Система позитивної політики” (1851–1854 рр.).

Послідовником О. Конта був відомий англійський філософ, історик і економіст **Джон Стюарт Мілль** (1806–1873 рр.) – прихильник буржуазної демократії і ліберальних реформ. Особливе значення для соціології мала праця Дж. Мілля “Система логіки сілогічної індуктивної”, в якій він виклав чотири методи дослідження,

які використовуються й до цього часу:

- **Метод схожості:** якщо в декількох випадках при дослідженні будь-якого явища є лише одна спільна обставина, то вона і є причиною (або наслідком) даного явища.

- **Метод відмінності:** якщо у випадках, коли дане явище відбувається і не відбувається, всі обставини однакові крім однієї, то ця остання і є причиною (або наслідком) даного явища.

- **Метод залишків:** із явищ відокремлюються ті частини, причини яких відомі із попередніх індукцій. Факт, що залишився, є наслідком причини, що залишилась.

- **Метод супроводжуючих змін:** явище завжди змінюється за певною зміною іншого явища, пов'язаного з цим останнім причинним зв'язком.

Дж. Мілль розглядає суспільство як агрегат індивідів, мислення яких поступово змінюється і розвивається. Він вважав, що держава не повинна втручатися в економічну діяльність підприємств приватних власників. На відміну від О. Конта, який закликав до зміцнення держави та її функцій, Мілль переносив акцент на активність підприємців.

До яскравой плеяди різнобічних дослідників відносять і англійського філософа і соціолога **Герберта Спенсера** (1820–1903 рр.) Він одержав технічну освіту і потім довгі роки займався науками: біологією, психологією, соціологією, етикою тощо. Спенсер заснував органічний напрямок в соціології. Основу соціологічних поглядів Спенсера склав метод аналогії між біологічним організмом, його еволюцією і соціальним, надорганічним організмом і його еволюцією. Цей метод ґрунтувався на тому, що і там і там відбувається перехід від простого до складного. На думку Спенсера, соціальний організм складається з трьох основних систем: регулятивної, виробляючої засоби для життя і розподільчої. Джерелом класових відмінностей вважав завоювання: переможці утворюють панівний клас, переможені стають рабами. Головним для Спенсера було вивчення не суспільства в цілому, а його структурних одиниць, їх функцій та взаємозв'язку.

Певним резонансом у розвитку соціологічної думки в XIX ст. було **вчення про суспільство Карла Маркса** (1818–1883 рр.). Центральне місце в цьому вченні займає соціально-економічний аналіз капіталізму, його структури, механізмів функціонування і протиріч, революційної заміни буржуазного суспільства асоціацією, “вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх”.

Розвиток суспільства, за Марксом, – це природно-історичний

процес зміни суспільно-економічних формацій. У розвитку суспільства К.Маркс виділив п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Значна роль у визначенні предметної галузі соціологічної науки, її подальший розвиток належить таким мислителям як **Е. Дюркгейм, М. Вебер, Дж. Мід, В. Парето.**

Французький соціолог **Еміль Дюркгейм** (1858–1917 рр.) одержав широке визнання як один із засновників сучасної соціології, який сприяв визначенню предмета і встановленню автономії соціології, яку викладав в університеті Бордо і в Сорбоні. У своєму соціологічному аналізі Дюркгейм використовував колективістський підхід. Він заперечував, що утилітарна версія індивідуалізму може забезпечити основу побудови стабільного суспільства. Стверджував також, що соціологічний метод повинен мати справу з соціальними фактами. **Механічна солідарність** в примітивних суспільствах була заснована на спільних переконаннях і консенсусі, які проявлялись в межах колективної совісті. З процесами індустріалізації, урбанізації і ускладнення суспільств все більший поділ праці руйнує механічну солідарність і моральну інтеграцію, роблячи, таким чином, проблематичним соціальний порядок.

З іменем німецького соціолога, соціального філософа і історика **Макса Вебера** (1864–1920 рр.) пов'язано перш за все виникнення **розуміючої соціології і теорії соціальної дії**. Викладав у Фрайбургському (1893–1896 рр.), Гейдельберзькому (1896–1898 рр., 1902–1919 рр.) і Мюнхенському (1919–1920 рр.) університетах. Вебера часто називають засновником сучасної соціології через наступне:

- запропонував чіткий системний підхід до понятійного апарату соціологічного аналізу;
- послідовно відстоював ідею соціальної науки, яка повинна приділяти у вагу проблемам пояснення соціальної дії;
- глибоко і тонко підмітив основні характеристики сучасної індустріальної цивілізації у великій кількості різноманітних галузей.

М. Вебер зробив значний внесок в соціальну науку в таких галузях:

1) філософія соціальної науки, 2) раціоналізація, 3) вчення про роль протестантської етики; 4) відношення вченого до Маркса і марксизму, 5) аналіз сили політики стосовно німецького суспільства. Соціологія, на його думку, повинна прагнути до розуміння суті дії,

виходячи з якої вона може просуватись у напрямку формування моделей або ідеальних типів дії на основі порівняльних досліджень. Соціологічні поняття, такі як “бюрократія”, повинні мати такий же аналітичний статус, що і поняття економічні, такі як “вільна конкуренція”. Соціологія не виступає лише суб’єктивною інтерпретацією дії тому, що соціологи керуються певними нормами свого співтовариства (такими, як “ціннісна нейтральність”), а отримані ними дані повинні бути відкриті для наукового аналізу і критики. Під раціоналізацією Вебер розуміє процес, в ході якого кожна галузь людських відносин стає об’єктом розрахунків і управління. Вебер зробив також внесок в **порівняльну соціологію релігії, соціологію міста, соціологію музики, економічну соціологію, соціологію права, аналіз стародавніх цивілізацій**. Вебер є автором таких праць: “Об’єктивність” (1904 р.), “Про категорії розуміючої соціології” (1913 р.), “Господарська етика світових релігій” (1916–1919 рр.), “Політика як професія” (1919 р.), “Господарство і суспільство” (1921 р.) та ін.

В історію класичної соціології увійшло й ім’я німецького вченого **Георга Зіммеля** (1858–1918 рр.). Увага Зіммеля спрямована на мікропроцеси, насамперед взаємодію людини з людиною. На цій основі утворюються складніші форми усупільнення: соціальні процеси, соціальні типи та моделі розвитку.

Помітне місце у розвитку західної соціології класичного періоду займає німецький соціолог Фердинанд Тьоніс (1855–1936 рр.)

Основні соціологічні погляди Ф. Тьоніса.

- соціологія вивчає суспільне життя;
- суспільне життя складається з певних соціальних зв’язків;
- не держава утримує єдність суспільства, а спільна воля людей жити разом;
- тип соціального зв’язку визначається типом волі (природної, інстинктивної, розумової, раціональної);
- історичний процес складається з двох протилежних віх спільного життя людей – **спільнот**, заснованих на соціальних зв’язках, реального органічного життя і природній волі, та **суспільства**, яке виступає механічним утворенням, посталим на волі розумовій, раціональній.

Італійський соціолог, інженер та економіст **Вільфредо Парето** (1848–1923 рр.) виклав свою теоретичну концепцію в “Трактаті всезагальної соціології” (1916 р.). Зробив значний внесок в **теорію еліт**. Суспільство для Парето – це система, яка знаходиться в стані

динамічної рівноваги. Воно поділяється на еліту – “кращих”, які керують, і не еліту, тобто тих, якими керують.

На його думку, такий поділ притаманний усім суспільствам, а циркуляція, зміна еліт, служить основою і рушійною силою всього історичного розвитку. Його теорія еліт послужила відправним пунктом для дослідження механізмів влади.

Соціологічні традиції, закладені представниками класичної соціології, знайшли своє гідне продовження в працях **Питирима Сорокіна** (1889 – 1968 рр.). Народився він і одержав освіту в Росії, був висланий із країни у 1922 р. У 1930 р. став першим професором соціології в Гарвардському університеті. Представник **інтегрального напрямку сучасної соціології, автор теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності**. Значний внесок зробив в розробку проблем предмета і структури соціології, механізму і шляхів соціального розвитку, соціальної нерівності, соціальної структури суспільства, соціокультурної динаміки, конвергенції соціальних систем тощо. Об'єднав в єдине ціле всі аспекти соціологічного вивчення суспільного життя, створив ту “інтегральну” соціологію, яка синтезувала все найкраще, що було досліджено до того часу в соціології. Основні праці Сорокіна: “Система соціології” (1920 р.), “Соціологія революції” (1925 р.), “Соціальна мобільність” (1927 р.), “Сучасні соціологічні теорії” (1928р.), “Соціальна і культурна динаміка” (1937–1941 рр.), “Соціокультурна причинність, простір і час” (1943 р.), “Американська сексуальна революція” (1956 р.), “Основні тенденції нашого часу” (1964 р.), “Соціологічні теорії сьогодні” (1966 р.). У праці “Система соціології” П. Сорокін проголосив такі **основні принципи соціології**:

- соціологія, як наука, повинна будуватися за типом природничих наук. Про жодне протиставлення “наук про природу”, “наук про культуру” не може бути й мови;

- соціологія повинна вивчати світ таким, яким він є. Будь-який нормативізм, тобто суб'єктивне втручання в науку з позицій моральних та інших наук, є недопустимим;

- соціологія повинна бути “об'єктивною дисципліною”, тобто вивчати реальні взаємодії людей, які є доступними об'єктивному виміру і вивченню;

- оскільки соціологія хоче бути дослідницькою і точною наукою, вона повинна позбутися усякого “філософствування”, умоглядної, недоведеною наукою побудови;

- розрив з філософствуванням означає і розрив з ідеєю монізму,

тобто зведення будь-якого явища до одного якогось начала.

П. Сорокін ділив соціологію **на теоретичну і прикладну**. Об'єктами вивчення його соціології є перш за все соціальна поведінка і діяльність людей, соціальні групи і структура суспільства в цілому, а також соціальні процеси, які в ньому відбуваються. Він розробив теорію цінностей і культури динаміки.

Соціологічна думка в Україні

Витоки соціального пізнання в Україні сягають у княжу добу (IX–XIII ст.) і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності. Цінними джерелами **протосоціологічних** ідей є перші літературні твори: “слова”, “повчання”, “патерики”, “життя святих”, які склалися для поширення християнства і водночас містили відомості про соціальні відносини, побут та культуру того часу і опосередковано відбивали настрої різних верств.

Важливим джерелом протосоціологічної думки був твір дрібного шляхтича з Волині **Христофора Філарета** (псевдонім) “Апокрисис” (1597 р.), в якому у релігійній формі відстоюється ідея рівності людей незалежно від місця і становища у житті, дотримання монархом прав і свобод народу, суспільного договору і природних прав.

Виняткове місце у розвитку соціальної думки в Україні кінця XVI – початку XVII ст. займає мислитель **Іван Вишенський** – виходець з містечка Судова Вишня, біля Львова. Життя українського народу і боротьба в жорстких умовах національного, соціального та релігійного переслідування стали в його писаннях центральними темами.

Значний інтерес для протосоціології становлять соціально-політичні концепції **Києво-Могилянської академії** – першого вищого навчального закладу на східних землях України. Засновником академії був визначний церковний і культурний діяч київський митрополит **Петро Могила** (1596–1648 рр.). Разом з іншими діячами академії – **С.Яворським, Ю.Кониським, П.Величковським та Ф.Прокоповичем** – він розвивав погляди на співвідносини церкви і держави, світської та церковної влади.

Важливий вплив на становлення української суспільної думки, протосоціологічних ідей XVIII ст. має теоретична спадщина великого мислителя **Г. Сковороди** (1722–1794 рр.). Провідник демократичних

ідей, великий гуманіст-просвітитель, він у своїх творах висунув основні проблеми філософського, історико-соціологічного та етичного характеру. Основне місце в його творчості займають філософсько-соціологічні твори.

Певний внесок у розвиток пізнання, людини, суспільства, гуманітарної освіти, науки та культури зробили представники **Кирило-Мефодіївського Братства**, створеного наприкінці 1845 – початку 1846 рр. До Братства належали:

М. Костомаров, М. Гулак, Т.Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркевич та ін. Висловом основних ідей братчиків був твір М. Костомарова “Книги битія (буття) українського народу” в якому подано картину світової історії, історії України та її поневолення. Закінчується вона романтичною картиною “відродження, або повстання України з мертвих”.

У суспільно-політичних поемах члена Братства **Т. Шевченка** чітко виражена ідея українського державництва, самостійності, соборності, проголошується заклик до відновлення козацької традиції, українського демократизму, віра у воскресіння України та в зміну суспільного ладу. Шевченко вважав за необхідне встановлення демократичної республіки, взірць якої він вбачав у республіканському устрої. Творчості Шевченка притаманні гуманізм, людяність, християнська терпимість.

Початком самостійних соціологічних праць слід вважати дослідження **Женевського гуртка українських учених** у 80-х роках XIX ст., які друкувалися у часопису “Громада” (Женева) і окремих виданнях. У цей час у всій тодішній соціології домінуючим методологічним напрямом був позитивізм, під впливом якого соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо. Саме під впливом наведених напрямів і течій перебували учені, які започаткували соціологічні студії в Україні. Характерною ознакою їх діяльності була активна пропаганда положень, уже вироблених західною соціологічною думкою. Учені того часу не стільки турбувалися про продукування нових ідей, скільки про засвоєння уже вироблених. Певною мірою така позиція є зрозумілою, якщо взяти до уваги, що соціологія була наукою новою і до того ж запозиченою.

Відомий український економіст, соціолог, публіцист **С.А. Подолинський** (1850–1891 рр.) соціологію розглядає як науку про людське суспільство. У своїй науковій творчості поєднував марксистські і соціал-дарвіністські погляди. Коло соціологічних

інтересів зводиться до наступної проблематики: виробнича діяльність людей і господарські відносини, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, взаємозалежність національності і становища індивіда в суспільстві, закон боротьби за існування і закон зростання солідарності людей. Важливою є думка про те, що одним з вимірів соціальної стратифікації і умов соціальної мобільності є приналежність до певної національності.

Коло соціологічних зацікавлень українського громадсько-політичного діяча, вченого і публіциста **М.П. Драгоманова** (1841–1895 рр.) – соціальні зміни, співвідношення історії і соціологи, питання національності, проблеми прогресу. Прихильник теорій О.Конта, Г.Спенсера, П.Ж.Прудона. Соціологію розглядав як науку про суспільство.

Значний внесок у подальший розвій української соціології зробили такі видатні українські вчені, як **М.С. Грушевський, Б.О. Кістяківський, С.С. Дністрянский, М.І. Туган-Барановський** та ін. Найпоследовніше поглибив свої історичні досліді соціологічними студіями **М. С. Грушевський** (1866–1934 рр.). Він вперше почав застосовувати в українській історіографії історико-соціологічний метод, розроблений на межі XIX і XX ст. європейським позитивізмом. Основа соціологічних інтересів М. Грушевського – фактори соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології тощо.

Організації соціологічних студій в установах ВУАН присвятив свою діяльність М. Грушевський, повернувшись в Україну у 1924 р.

Після 1930 р. за умов гоніння на українську науку, поширення політики терору й репресій ослабла зацікавленість соціологічними студіями. Соціологічні установи, яких й так було обмаль в Україні, ліквідовувались, а їхні співпрацівники, уникаючи небезпечної тематики, в основному популяризували соціологічні знання в дусі догми вчення Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Соціологія, як наука, втрачає свій самостійний статус, заноситься у “чорний список” так званих буржуазних наук, стає поволі служницею пропаганди.

З 1936 р., з посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень. Такий стан був понад 30 років, незважаючи на тимчасові “потепління” й спроби поживлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937–1946 рр.) не видав практично жодної вагомої праці соціологічного характеру.

Соціологію радянського періоду можна вважати однією із

найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому колишньому СРСР. До цього призвели такі фактори:

- майже повний контроль партії над плануванням, тематикою та проведенням соціологічних досліджень;
- відсутність самостійного статусу соціології як науки та її ототожнення з історичним матеріалізмом у плані вихідних методологічних засад;
- постійний політичний ризик інноваційної соціології;
- протидія соціологічним дослідженням, з одного боку, на ідеологічному ґрунті, а з другого – на патріотичному, коли більш-менш об'єктивні наукові розвідки, які відхилялися від партійної лінії, діставали ярлика “націоналістичних”;
- застій у розробці альтернативних теоретичних засад і моделей та бідність;
- обмеженість державної соціальної статистики та її недостовірність;
- бідна матеріально-технічна база соціології, брак найновішого обладнання, електронно-обчислювальної техніки, комп'ютерів;
- відсутність належних умов для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, зокрема і за кордоном;
- нерозвиненість наукових зв'язків із зарубіжними соціологами;
- дефіцити соціологічних праць зарубіжних авторів.

До цього слід додати, що результати соціологічних досліджень у більшості випадків приховувались, а рекомендації соціологів здебільшого не враховувались.

Лише з початком процесів оновлення суспільства у середині 80-х років змінюється ставлення до соціології та усвідомлюється зростаюча потреба в її дослідженнях. Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України. Яскравим виявом цієї тенденції було **створення восени 1990 р. Інституту соціології в системі Національної академії наук.**

У цей час відбуваються й інші важливі події для становлення української соціології. **Створюється Соціологічна асоціація України**, першим президентом якої став професор В. І. Волович. У університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних соціологів, започатковуються соціологічні видання, утворюються спеціалізовані ради щодо захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, починає виходити журнал “Філософська і соціологічна думка”, а з 1998 р. – часопис “Соціологія: теорія, методика, маркетинг”.

Питання для самоперевірки

1. Яке місце займає соціологія в системі сучасних наук ?
2. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
3. Як визначається об'єкт і предмет соціології? У чому полягає їх відмінність?
4. Що ви розумієте під терміном “соціальне”?
5. Що таке “соціальний закон”?
6. Якими основними категоріями оперує соціологія?
7. Що ви розумієте під методом (методами) і прийомами соціології?
8. У чому відмінність позитивізму від розуміючої соціології?
9. Якою є структура соціологічного знання? Чим відрізняється теоретична соціологія від емпіричної соціології?
10. У чому суть основних функцій соціології?
11. Що дає знання соціології сучасній людині?
12. Чому зростає значення соціології в наш час?
13. Чим відрізняється соціологія як наука від соціології як навчального предмета?

1.2. Суспільство як соціальна система. Соціальна структура та соціальна стратифікація

План

- **Суспільство: суть, типи, тенденції розвитку.**
  - ✓ Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження.
  - ✓ Суть суспільства як соціального феномену.
  - ✓ Проблема типологізації суспільств.
  - ✓ Характерні особливості сучасного суспільства.
- **Соціальна структура та соціальна стратифікація.**
  - ✓ Соціальна структура суспільства: основні види та елементи.
  - ✓ Соціальні статуси і ролі в соціальній структурі суспільства.
  - ✓ Теорія соціальної стратифікації суспільства.

Суспільство: суть, типи, тенденції розвитку

Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження

Поняття “суспільство” не має однозначного визначення серед соціологів. У зарубіжній та вітчизняній літературі можна зустріти велику кількість визначень. Одні вчені трактують його як велику групу людей, що сформували спільну культуру, другі – як складну соціальну систему життєдіяльності людей, треті – як соціально-політичне об’єднання, що асоціюється з певною територією. Перш ніж дати визначення “суспільству” виділимо його найбільш значні історичні етапи становлення, особливості еволюції якого призвели до виникнення соціології як самостійної науки.

Уявлення про суспільство та його специфіку почали формуватися ще в Стародавньому світі. Довгий час суспільство ототожнювалося з державою. Наприклад, Платон характеризував суспільство з точки зору функцій держави – захист населення від зовнішніх ворогів, підтримка порядку в середині країни.

Представники раннього Середньовіччя (наприклад, Ф. Аквінський) розглядали суспільство як результат Божої волі.

Залежно від погляду на суспільство як фундаментальну категорію соціології формувалися відповідні теорії суспільства, у розвитку яких простежується три періоди:

1. Кінець 18 – поч. 20 ст.

Соціологія функціонувала як сукупність поглядів щодо промислового суспільства. Всі тодішні теорії виходили з того, що суспільство, яке зароджується, має індустріальний характер, а економічна система визначає тип суспільства, задає принцип суспільного порядку.

2. 20-ті – кінець 60-х років 20 століття.

Учення цього періоду зосереджувалися на фіксації нових специфічних рис, явищ, зумовлених переходом до стадії організованого капіталізму, передусім в економічній сфері. Суспільство вони тлумачили як державно-монополістичний (з точки зору форми власності), організований, зрілий, розвинутий капіталізм як менеджеріальне суспільство (враховуючи домінуючу професію у всіх галузях), як суспільство масової культури.

3. 70–90-ті роки 20 століття.

На цьому етапі виникають “концепції інформаційного суспільства” (теорії Д. Белла, Р. Дарендофа), які фіксують трансформації в економічній системі, структурі формальної та неформальної влади,

інформаційній сфері. Вони розглядають інформаційне суспільство як особливу стадію історичного та соціально-економічного розвитку людства.

Суть суспільства як соціального феномену

Складність загального визначення поняття “суспільства” полягає в тому, що воно є досить широким за об’ємом, високоабстрактним за характером, багатогранним і багаторівневим за структурою поняттям.

Суспільство – це спосіб існування людства, сукупність форм спільної життєдіяльності людей, які історично розвиваються.

Суспільство – це специфічна організація життєдіяльності людей, певний соціальний механізм, система відносин, що зв’язує людей в єдине ціле.

Суспільство – це велике об’єднання людей, пов’язаних різною взаємодією, спільною територією, історією, культурою.

Основні ознаки суспільства:

- спільність території;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- універсальність (воно включає в себе всі соціальні зв’язки, всі відносини, всі соціальні інститути та спільноти в рамках територіального простору);
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв’язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Наявність цих елементів дає змогу трактувати суспільство як певну соціальну систему. Системний підхід до суспільства в соціології сформувався у ХХ столітті (Т. Парсонс, Р. Дарендорф, Дж. Тернер та ін.).

Основним поняттям системного підходу є поняття системи. Слово “система” походить від грецького *система*, що означає складене з частин, з’єднане.

Соціальна система – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв’язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи, норми і цінності.

Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів.

Визначення структури суспільства має два найпоширеніших варіанти. По-перше, це поділ суспільства на макро- і мікрорівень. По-друге, це застосування сферного поділу суспільства.

Макрорівень охоплює суспільство загалом, людство в цілому. На цьому рівні суспільство включає в себе культуру, соціальні інститути, основні сфери суспільної життєдіяльності. **Мікрорівень**, представлений сукупністю індивідів, тут розглядаються в основному міжіндивідуальні зв'язки.

Ще один спосіб структурування суспільства зумовлений сферами життєдіяльності.

Суспільне життя відбувається в чотирьох основних сферах – в економічній, політичній, соціальній і духовній.

Економічна сфера містить чотири основних види діяльності: виробництво, розподіл, обмін і споживання. Саме вона забезпечує виробництво товарів і послуг, необхідних для задоволення потреб людини. У такий спосіб вона допомагає суспільству у відтворенні існування людини, яка є основною одиницею суспільства.

Політична сфера включає президента, уряд, парламент, місцеві органи влади, армію, правоохоронні органи, податкову службу, політичні партії. Політична сфера суспільства здійснює загальне керівництво й управління суспільством завдяки функціям прийняття рішень та мобілізації ресурсів на їх виконання.

Соціальна сфера охоплює класи, соціальні групи, нації та взаємозв'язки між ними. Вона регламентує споживання і розподіл всіх благ, виконує функції інтеграції, соціального контролю, самореалізації. Соціальна сфера суспільства поділена на чотири взаємозв'язані частини: *по-перше*, вона представлена певними соціальними спільностями, верствами, групами, класами, відносинами між ними; *по-друге*, соціальна інфраструктура – сукупність галузей народного господарства, спрямованих на надання послуг людині; *по-третє*, соціальні інтереси, потреби, сподівання, мотиви та стимули, тобто все те, що забезпечує зв'язок індивіда, групи з іншими, входження особи в суспільний процес.

Духовна сфера є сферою духовного виробництва, процесом формування і функціонування мистецтва, моралі, релігії, філософії, культурних цінностей, науки, виховання, освіти.

Всі сфери суспільства тісно пов'язані та впливають одна на одну. Успіхи в одній сфері впливають на благополуччя в іншій. Наприклад, якщо економіка країни не виконує свої завдання, не забезпечує населення достатньою кількістю товарів і послуг, не розширює кількість робочих місць то рівень життя населення знижується, з'являється безробіття і як наслідок, зростає злочинність.

Проблема типологізації суспільств

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять “суспільство”, “природа”, “держава”, “країна”, з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Суспільство перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним. Розуміння **природи** у вузькому сенсі (природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

“**Країна**” – це поняття, яке є переважно географічною характеристикою, тобто відокремлена територія незалежного проживання даного суспільства зі своїми кордонами.

“**Держава**” – категорія, що відображає політичний стан, тобто політична організація даного суспільства з певним режимом влади і органами управління.

“**Суспільство**” – соціальна організація певної країни, основою якої є соціальна структура.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

У науковій літературі можна зустріти різні критерії та підходи до типології суспільств.

Залежно від способів здобуття засобів для існування виділяють такі типи суспільств:

- протосуспільство (суспільство мисливців і збирачів);
- традиційне або доіндустріальне аграрне суспільство ;
- індустріальне суспільство;
- постіндустріальне суспільство (переважає не промисловість, а інформатика, інформаційно-комп'ютерні технології та сфера обслуговування).

Залежно від чисельності рівнів управління і ступеня соціальної диференціації поділяють на:

- просте суспільство (нема бідних та багатих, керівників і підлеглих);
- складне суспільство (з'явилося з нагромадженням додаткового продукту, розвитком торгівлі, класовим розшаруванням).

За політичними режимами суспільства поділяють на:

- демократичне;
- авторитарне;
- тоталітарне.

За панівною релігією поділяють на:

- християнське;
- мусульманське.

Характерні особливості сучасного суспільства

У 70-х рр. ХХ ст. з'явилося постіндустріальне суспільство, правда, не у всіх країнах, а лише в найрозвинутіших. Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Це суспільство, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 відсотків працюючого населення. Воно виробляє як аграрні так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Конфлікти спалахують не за володіння чи не володіння власністю, а за володіння знаннями та контролю над інформацією.

Характеристики цього суспільства мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого – скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва...).

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Вона може трактуватися, і як наукова теорія, і як процес вдосконалення суспільства.

Модернізація (оновлення) – механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Розрізняють два види модернізації: **органічна модернізація** відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, внутрішньої еволюції суспільства; **неорганічна модернізація** є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою наздоганяючого розвитку з метою подолання історичної відсталості.

Соціальна структура та соціальна стратифікація

Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Суспільство нагадує складний механізм, складений з багатьох сотень і навіть тисяч деталей. Кожна з них має свої розміри, виконує лише властиві їй функції. Всі деталі – а це різні соціальні спільноти і групи – відіграють неоднакову роль у суспільному житті.

Проблема будови суспільства як соціальної системи завжди була однією з центральних у соціології. Що ж є складовими суспільства як соціальної системи? Зрозуміло, що первинною одиницею будь-якої соціальної системи є індивід. Він, будучи істотою соціальною, перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими індивідами, утворює з ними різні соціальні групи та спільноти, що також є складовими суспільства. Будову будь-якої соціальної системи, зокрема й суспільства, доповнюють соціальні зв'язки, соціальні відносини та соціальні інститути.

Соціальна структура суспільства – це сукупність взаємопов’язаних і взаємодіючих між собою соціальних груп, спільностей та інститутів, пов’язаних між собою відносно сталими відносинами.

Соціальна структура суспільства – це сукупність всіх його елементів і взаємозв’язків між ними.

Основними складовими суспільства є соціальні спільності, оскільки їх вплив на соціальні процеси є набагато більшим ніж участь окремої особистості. Що стосується соціальних організацій та соціальних інститутів, то вони формуються у результаті діяльності і взаємодії соціальних спільностей та груп.

Соціальна спільнота – це сукупність людей (сім’я, плем’я, етнос тощо), об’єднана відносно стійкими соціальними зв’язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціальний інститут – це історично складена, стійка форма організації спільної діяльності людей.

Соціальна організація – це соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов’язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Соціальна група – це відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об’єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Але ряд сучасних українських соціологів навпаки вважають, що головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути, насамперед економіка, політика (держава), наука, освіта, сім’я, зберігаючи і підтримуючи існуючі в суспільстві відносини і зв’язки. Ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі їх рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій.

Більшість сучасних соціологів у структурі суспільства виділяють ряд окремих підструктур, які є основними складовими елементами суспільства і пов’язані між собою соціальними зв’язками.

Соціальна структура суспільства:

- *соціально-етнічна структура* (містить спільності, що формуються за особливостями мови, культури, традицій, звичаїв, менталітету, це – нації, народи, племена);

- *соціально-демографічна структура* (охоплює спільності, що відрізняються за віком, статтю, це – жінки, чоловіки, діти, молодь);

- *соціально-професійна структура* (включає спільності, що відрізняються за професійними знаннями, вміннями, навичками);

- *соціально-класова структура* (формується у результаті виникнення соціальної нерівності, охоплює соціальні класи, верстви, стани, прошарки);

- *соціально-територіальна структура* (визначається відмінностями у господарстві і побуті окремих територіальних громад і типів поселень за об'єктивних обставин, що склались).

Кожна з підструктур характеризується найперше тим, що включає до свого складу відповідні спільності.

Соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Соціальна мобільність – це зміна індивідом, чи соціальною групою свого місця в суспільстві.

Вертикальна мобільність – це посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з вищим чи нижчим статусом.

Вона може бути індивідуальна чи групова; висхідна чи нисхідна. А також економічна, політична, професійна тощо.

Горизонтальна мобільність – це рух між соціально однорідними позиціями й категоріями населення.

Вона може бути територіальна, релігійна, сімейна, політична.

Соціальні статуси і ролі в соціальній структурі суспільства

Поняття “соціальний статус” вперше почало використовуватись у стародавньому Римі. Термін “статус” походить від латинського і означає “становище”.

Соціальний статус – це місце людини в суспільстві.

Соціальний статус визначає становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів і груп, яке визначається за соціально значущими для даної соціальної системи критеріями (економічними, політичними, соціально-правовими, професійними тощо).

Поняття соціальний статус може розглядатися у *вужькому* і *широкому розумінні*. У вужькому розумінні статус означає місце особи у певній соціальній групі (сім'ї, студентському чи трудовому колективі тощо), у широкому розумінні означає позицію соціального суб'єкта у суспільстві.

Соціальні статуси поділяються на природжені, приписувані та набуті. **До природжених статусів відносяться стать, раса, а також статус доньки чи сина. Набутими є статуси, котрі індивід може**

отримувати в результаті входження їх до тієї чи іншої соціальної групи або спільноти. Наприклад, статус одруженого, батька чи матері, робітника, студента та ін. **Приписувані статуси залежать від соціальних умов, у яких людина народжується та живе.** Наприклад, діти дворян від моменту народження відносяться до дворян. Крім цих основних видів статусів виділяють ще й **змішані статуси, які є одночасно і набутими і приписуваними.** Наприклад, звання олімпійського чемпіона, яке набув спортсмен за перемогу у спортивних змаганнях залишається з ним довічно.

За функціональними особливостями статуси поділяють на:

- ✓ політичні (громадянин, депутат, президент);
- ✓ економічні (власник, робітник, службовець);
- ✓ демографічні (чоловік, жінка, дитина);
- ✓ сімейні (дружина, син, бабуся);
- ✓ науково-освітні (вчений, професор, викладач, студент);
- ✓ професійні (лікар, вчитель, будівельник);
- ✓ релігійні (православний, мусульманин) та ін.

Кожний індивід має набір статусів. **Головним є статус, який визначає стиль життя людини, коло спілкування, манеру одягатися тощо.**

Будь-який статус складається із **ролей**. Ролі – із сукупності **прав і обов'язків**, які традиційно суспільство закріплює за статусом. Права і обов'язки визначаються соціальними нормами.

Соціальні норми – це міра допустимої поведінки особи, групи, організації в даному суспільстві.

Соціальну структуру суспільства утворює сукупність пустих статусів. Носії однакових статусів утворюють великі соціальні групи (студенти, лікарі, вчителі). Соціальні відносини в межах соціальної структури зумовлюються виконанням соціальними суб'єктами їхніх ролей.

Теорія соціальної стратифікації

Соціальна стратифікація є центральною темою соціології. Вона пояснює соціальне розшарування на бідних і багатих.

Довгий час у вітчизняній соціології переважала *марксистська класова теорія суспільства*, згідно з якою центральними фігурами суспільних відносин виступали класи, а суспільні зміни відбувалися в результаті класової боротьби. Але поняття класу (згідно з дослідженнями М. Вебера і Т. Парсонса) може бути застосоване для

аналізу соціальної структури минулих суспільств, а не сучасного, оскільки основний критерій класів (відношення до власності) розмивається такими прошарками, як наймані менеджери, утримувачі акцій та інші подібні підприємці. Саме в другій половині ХХ ст. середній клас (як прошарок між бідними і багатими) почав суттєво зростати за чисельністю. Тому поняття “клас” замінено поняттям “страта” – прошарок.

Страта – це соціальний прошарок індивідів, що відрізняються за своїм становищем у соціальній ієрархії суспільства.

Соціальна стратифікація означає процес розшарування суспільства на верстви, нерівні між собою. Це поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту...

Соціальна стратифікація – це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві в даний проміжок часу.

Соціальна стратифікація має такі особливості:

- це рангове розшарування, коли вищі верстви знаходяться у більш привілейованому становищі ніж нижчі (стосовно ресурсів і можливостей розвитку);
- верхні верстви, як правило, значно менші за кількістю, ніж нижчі.

Але виключення становлять розвинуті країни. У них середній клас становить понад 60 відсотків. В Україні, для порівняння, середній клас становить 12–15 відсотків.

Основні критерії, за якими розділяють людей в суспільстві:

- неоднаковий дохід;
- доступ до влади;
- доступ до споживання суспільних благ;
- рівень освіти;
- престиж професій тощо.

Англійський соціолог Е. Гіденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касты, стани, класи.

Рабство – перший історичний стратифікаційний тип, сформований як економічна, соціальна та юридична форма закріплення людей, за якої панує повна безправність і крайня ступінь нерівності.

Каста – називають соціальну групу, приналежністю до якої людина зобов'язана виключно своїм народженням. Перехід від однієї касты в іншу забороняється індуською релігією (поширені переважно в Індії, де налічується чотири основні касты).

Стани – це соціальні групи, які володіли закріпленими звичаями або юридичним законом, які і передавалися через спадщину правами та обов'язками (були притаманні феодальному суспільству Європи – дворянство, духовенство, купці, ремісники та ін.).

Класи – великі групи людей, що розрізняються загальними економічними можливостями, які впливають на їхній стиль життя. Це найбільш відкритий історичний тип страт. Цей термін найкраще відображав економічне становище людей. Здатних вже переміщуватися вгору чи вниз статусно-класовими позиціями.

У сучасних суспільствах розрізняють, як правило, три основні страти:

Вищий клас (*правляча еліта, крупні бізнесмени, банкіри, фінансисти, верхівка творчої інтелігенції, шоу-бізнесу...*). Їх добробут дуже високий.

Середній клас (*середні і дрібні підприємці і люди з постійною зайнятістю і регулярним одержанням доходу*). Рівень добробуту – від заможного до задовільного.

Нижчий клас (*люди, що живуть біля і під межею бідності*). Рівень добробуту – низький і дуже низький.

За таким критерієм, як розмір доходу, населення України можна приблизно поділити на такі чотири групи:

- багаті;
- середня верства (заможні);
- середня верства (які живуть терпимо);
- бідні.

Питання для самоперевірки

1. З яких класів, верств, груп складається суспільство?
2. Що означає категорія “соціальна структура суспільства”?
3. За якими параметрами соціологи виділяють соціальні спільноти?
4. Кого ви відносите до представників “вищого класу”, “середнього класу”, “нижчого класу”?
5. Якою є соціальна структура сучасного українського суспільства?
6. Чому узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу присвоєння видів ресурсів вважається “соціальна стратифікація”?
7. Які ви знаєте критерії соціальної стратифікації?
8. Що таке “соціальна стратифікація”?
9. Чим відрізняється горизонтальна соціальна мобільність від вертикальної соціальної мобільності?
10. Які причини соціальної нерівності? Чи може нерівність бути справедливою?
11. До якої страти ви відносите себе і членів Вашої родини?

1.3. Соціальні відносини.

Конфлікт як прояв соціальних відносин

План

- Соціальна взаємодія та соціальні зв'язки.
- Соціальні відносини та соціальні конфлікти.
- Предмет соціології конфлікту.
- Причини та умови виникнення соціального конфлікту.
- Попередження та розв'язання конфліктів.
- Система соціального контролю.
- Методологічні прийоми дослідження конфліктів
- Соціальні конфлікти в сучасній Україні.

Соціальна взаємодія та соціальні зв'язки

Основні проблеми соціального життя відображаються в соціальних діях.

Соціальна дія – це спосіб розв’язання соціальних проблем і суперечностей, які ґрунтуються на зіткненні інтересів і потреб головних соціальних сил суспільства.

Дане поняття було введено в соціологію М. Вебером для позначення дій індивідів, направлених на вирішення життєвих проблем та протиріч, свідомо орієнтованих на відповідну поведінку людей.

Головною особливістю соціального життя є взаємодія індивідів, соціальних груп у межах відповідних соціальних інститутів.

Соціальні взаємодії в соціології – це спілкування або форма соціальної комунікації, що є системою соціальних дій двох і більше осіб або спільностей. Це і система свідомих дій індивідів одне до одного, яка базується на взаємних очікуваннях відповідної поведінки, що складаються в конкретних умовах місця та часу. Це і зв’язки, які опосередковують та контролюють зміст та характер взаємних дій.

Соціальна взаємодія – це система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб’єкта (індивіда, групи) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

Соціальну взаємодію класифікують:

- за кількістю суб’єктів взаємодії: між двома людьми, між індивідом і групою, між групами;
- за характером взаємовідносин суб’єктів взаємодії: односторонні та двосторонні, солідарні (узгоджені) та антагоністичні (ворожі);
- за терміном: короточасні і довгочасні;
- за наявністю (відсутністю) організованості: організовані та неорганізовані;
- за свідомістю взаємодії: усвідомлені та неусвідомлені;
- за “матеріальністю” обміну: інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) та вольові.

А також, соціальна взаємодія буває випадковою, тимчасовою і стійкою, приватною і публічною; особистісною і речовою; формальною і неформальною.

Одним із виявів соціальної взаємодії є зв’язок.

Для задоволення своїх потреб і інтересів людина завжди вступає у взаємозв’язок з іншими членами суспільства.

Поняття “соціальний зв’язок” запровадив до наукового обігу Е Дюркгейм, який вважав, що можна вести мову про соціальні зв’язки в групі, організації та у суспільстві в цілому.

Соціальний зв'язок – це соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп.

Основними елементами соціального зв'язку є: суб'єкти зв'язку (*індивіди, групи*), предмет зв'язку (*з приводу чого він здійснюється*), механізм свідомого регулювання взаємин між суб'єктами.

Виділяють три групи факторів, що визначають соціальні зв'язки:

- природно-біологічні (задаються спадковими ознаками);
- психологічні (наприклад, почуття спільності з іншими людьми);
- соціально-інституційні (спеціально створені правила, норми, які регламентують соціальні зв'язки і відносини, визначаючи порядок дії соціальних об'єктів в межах соціального інституту і контролюючи їх).

Соціальні зв'язки бувають формальними та неформальними, особистісними та колективними, прямими та опосередкованими, більш міцними та менш міцними.

Соціальні відносини та соціальні конфлікти

Важливою формою вияву соціальних зв'язків є соціальні відносини. Основою соціальних відносин є соціальні зв'язки, які об'єднують індивідів, групи та інші елементи суспільства у функціональне ціле. Ядром їх є відносини рівності та нерівності, бо розкривають взаємини між людьми, які перебувають на різних соціальних позиціях. Відносини абсолютної рівності неможливі, тому провідними виступають відносини соціальної нерівності.

Характер соціальної нерівності у системі соціальних відносин визначають:

- відмінності між людьми закладені природою, притаманні їм від народження: етнічна належність, статеві і вікові особливості, фізичні можливості, інтелектуальні здібності;
- відмінності між людьми, що виникають у зв'язку з професійними ролями;
- відмінності між людьми, що зумовлені володінням (власністю, товарами, привілеями та ін.).

Соціальні відносини – це відносно стійкі зв'язки між індивідами і соціальними групами, обумовлені їх неоднаковим положенням в суспільстві та роллю в суспільному житті.

Є різні види соціальних відносин:

- за обсягом владних повноважень: відносини по горизонталі, відносини по вертикалі;
- за ступенем регламентування: формальні (офіційно оформлені), неформальні;
- за способом спілкування індивідів: безособові або опосередковані, міжособові або безпосередні;
- за суб'єктами діяльності: міжорганізаційні, внутріорганізаційні;
- за рівнем справедливості: справедливі, несправедливі.

На думку О. Айзиковича, за суб'єктом всі соціальні відносини можна розділити на три структурні рівні:

- соціальні відносини соціально-історичних спільнот (між суспільствами, класами, націями, містом і селом);
- соціальні відносини між суспільними організаціями, установами і трудовими колективами;
- соціальні відносини в формі міжособистісної взаємодії і спілкування всередині трудових колективів.

Внаслідок суперечливості соціальних відносин однією з форм соціальної взаємодії суб'єктів стає соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – це зіткнення двох або більше сил, спрямованих на забезпечення своїх інтересів в умовах протидії.

Як соціальне явище конфлікт був вперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Фундаторами безпосередньо соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера та Г. Зіммеля.

Термін “соціальний конфлікт” вперше ввів до наукового обігу німецький вчений Г. Зіммель, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. Тобто він говорив, що конфлікт може стати засобом розвитку суспільства.

Предмет соціології конфлікту

У структурі соціологічного знання теорії конфлікту належить місце спеціального галузевого знання.

Соціологія конфлікту – це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розв’язання соціальних конфліктів.

Предмет соціології конфлікту:

- з’ясування соціальної природи та суті конфліктів;
- соціологічний аналіз конфліктів, їх типологія та класифікація;
- визначення способів подолання та механізмів управління соціальними конфліктами.

Американський соціолог К. Боулдінг у своїй праці “Конфлікт та захист: загальна теорія” стверджував, що конфлікт є невід’ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його.

Значимість конфлікту для суспільства найкраще розкривається через функції, які він виконує в суспільстві.

Функції конфлікту:

Позитивні:

- соціально-діагностична (виникнення конфлікту свідчить про недоліки в організації);
  - регулююча (конфлікти створюють і підтримують в суспільстві рівновагу, забезпечують баланс сил в структурах влади і управління);
  - інтегративна (участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, їхній співпраці);
  - інноваційна (конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових норм і цінностей);
  - комунікативна (пошук шляхів розв’язання конфлікту забезпечує взаємопристосування його учасників, спільне вироблення рішень);
  - соціально-психологічна (конфлікти сприяють зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їх інтенсивності).

Негативні:

- ✓ дестабілізуюча (деструктивні конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосуванню насильницьких методів розв’язання існуючих проблем);
- ✓ надлишково-витратна (конфлікти, як правило, вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, емоційних ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають);
- ✓ дезорганізуюча (конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань).

Класифікація конфліктів:

1. За способом розв'язання – насильницькі або ненасильницькі;
2. За сферою розгортання – політичні, соціальні, економічні, організаційні, сімейно-побутові;
3. За напрямком впливу – вертикальні та горизонтальні;
4. За ступенем виявлення – відкриті та скриті;
5. За суб'єктами – внутріособистісні, міжособистісні, міжгрупові, міжетнічні та міждержавні;
6. За наслідками – конструктивні і деструктивні;
7. За мотивацією – конфлікт з приводу розподілу влади, з приводу розподілу ресурсів, з приводу цілей, цінностей, інтересів.
8. За масштабами – глобальні, регіональні, локальні;
9. За формою – прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (бунт, революція, війна).

Виділяють такі стадії соціального конфлікту:

1. Передконфлікт (виникнення соціальної напруженості).
2. Зростання напруги (поява конфліктної ситуації).
3. Безпосередній розвиток конфлікту (стадія відкритої боротьби сторін).
4. Регулювання (розв'язання соціального конфлікту).

Причини та умови виникнення соціального конфлікту

Конфлікт завжди викликаний певними причинами. Вивчення цих причин допомагає краще пізнати суть соціальних процесів у суспільстві.

Причини конфлікту :

- ✓ соціальна нерівність;
- ✓ обмеженість ресурсів;
- ✓ невідповідність реальної дійсності з уявленнями про неї;
- ✓ етнічна нетерпимість;
- ✓ релігійна нетерпимість;
- ✓ розходження у поглядах, цілях, цінностях, інтересах сторін.

Джерелом загострення конфліктів між великими групами є незадоволення існуючим становищем, радикальна зміна свідомості.

Для того, щоб виникнув конфлікт, мало самих причин, потрібно, щоб були умови виникнення конфлікту. **Умови виникнення конфлікту** формуються на передконфліктній стадії, зміст якої становить *зростання соціальної напруги* у відносинах між

потенційними суб'єктами конфлікту. **Соціальна напруга** – це психологічний стан людей і до початку конфлікту носить скритий характер.

Універсальним джерелом конфліктів є несумісність претензій конфліктуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними методами, а це спричиняє новий конфлікт.

Попередження та розв'язання конфліктів

Якщо спробувати оцінити конфлікт об'єктивно, то можна сказати, що конфлікт є позитивним моментом соціального розвитку, коли він сприяє суспільному прогресу. Але кожний конфлікт завжди призводить до матеріальних і моральних витрат. Тому завжди гостро стоїть питання про попередження і розв'язання конфліктів.

Розв'язання конфлікту – це повне чи часткове усунення причин, що його породжують, або зміна цілей та поведінки учасників конфлікту.

Управління конфліктами – це цілеспрямований вплив відповідних державних органів, громадських організацій на характер відносин між суб'єктами конфлікту.

Методи розв'язання конфлікту:

1. Метод уникнення конфлікту (дозволяє виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, але не усуває причин конфлікту);

2. Метод переговорів (дозволяє уникнути насильницьких методів, зняти гостроту конфлікту, зрозуміти аргументи опонента, об'єктивно оцінити реальне співвідношення сил та умови примирення);

3. Метод використання посередництва (посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою);

4. Метод третейського розгляду (передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється у чіткій відповідності нормам закону, зокрема й міжнародного права).

Використання цих методів дозволяє учасникам конфлікту успішно реалізувати ту чи іншу стратегію виходу з конфлікту.

Стратегії виходу з конфлікту:

1. Компроміс – це часткове досягнення своїх інтересів конфліктуючими сторонами на основі взаємних поступок, відмови від окремих вимог і претензій.

2. Співробітництво – це розв'язання проблеми конфлікту на основі взаємного корегування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів

3. Домінування – це задоволення інтересів однієї з конфліктуючих сторін за рахунок іншої, шляхом нав'язування їй вигідного для першої сторони рішення.

4. Пристосування – це вимушена або добровільна відмова від боротьби однієї з конфліктуючих сторін за умов усвідомлення своєї неправоти, необхідності збереження добрих стосунків з опонентом, або сильної залежності від нього, незначущості проблеми, з приводу якої виник конфлікт, загроза великих збитків у разі подальшого відстоювання своєї позиції.

Психологи вважають, що уникнути конфлікту можна, якщо дотримуватись правил безконфліктної поведінки.

Правила безконфліктної поведінки:

1. Прагніть адекватно оцінити власну поведінку у конфліктній ситуації, уникайте упередженості в оцінці дій своїх опонентів.

2. Спробуйте оцінити ситуацію з позицій протилежної сторони, зрозуміти точку зору вашого опонента.

3. Уникайте звинувачень на адресу опонента, що може спровокувати включення психологічних механізмів захисту і потік звинувачень на вашу адресу.

4. Контролюйте свої емоції та закликайте протилежну сторону діяти аналогічно.

5. Спонукайте свого опонента до відкритого обговорення спірних питань, спільного розв'язання конфлікту.

6. Перевіряйте об'єктивність інформації, пов'язаної з предметом конфлікту, діями опонентів та своїми власними.

Система соціального контролю

Соціальний контроль є одним з найбільш загальноприйнятих понять в соціології, що містить різноманітні засоби для підтримки порядку в суспільстві.

Соціальний контроль – це засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (зокрема й правового) регулювання.

Важливими атрибутами та елементами соціального контролю є цінності, норми, звички, звичаї, санкції, які виникають і існують внаслідок дії соціальних інститутів.

Культура кожного суспільства та спільноти має свої цінності. Поряд з ними існують загальнолюдські.

Цінності – це загальноприйняті переконання відносно цілей, до яких людина повинна прагнути, якими вона керується свідомо чи підсвідомо.

Соціальна норма – це загальновизнане правило, зразок поведінки, дій індивідів, соціальних груп.

Найчастіше соціальні норми поділяють на соціальні приписи і технічні правила.

Соціальні приписи – це норми, що визначають соціальне становище індивіда.

Серед соціальних приписів існують: *право, звичай, правила пристойності, мода, мораль.*

Технічні правила – це норми, що регулюють відношення людини і природи.

До них належать: *технічні інструкції, правила безпеки життєдіяльності тощо.*

Важливу роль у механізмі соціального контролю виконують звички.

Звичка – це встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, який не викликає негативної реакції соціальної групи.

Вони виникають на основі навичок, закріплюються традиціями, в одних випадках визнаються як терпимі, в інших – як шановані.

У кожної людини є свої визначені звички, позитивні з них приймаються, схвалюються всією соціальною групою. На основі звичок формуються певні звичаї.

Звичай – це встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких викликає негативні санкції групи чи суспільства.

Одним з важливих елементів соціальних норм є санкція, за допомогою якої забезпечується реалізація правил поведінки.

Санкція – це стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення безперервності суспільного життя.

Санкції можуть бути:

- негативні (*покарання, штраф*) і позитивні (*схвалення, повага*);
- неформальні (*громадський осуд, злий жарт*) і формальні (*вручення грамот, премії чи нагороди – догана*);
- правові (*покарання за певні дії, передбачені законом*);
- етичні (*згідно з моральними принципами*);
- сатиричні (*насмішки, глузування, презирство*);
- релігійні (*анафема*).

Девіантна поведінка – це вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам.

Методологічні прийоми дослідження конфліктів

Дослідження конфлікту є неодмінною передумовою його розв'язання, оскільки дає змогу пізнати його глибину, складність, позиції сторін. Ефективність його забезпечує дотримання певних принципів:

- принцип розвитку – він акцентує на тому, що конфлікт знаходиться у безперервному розвитку, має власну динаміку;
- принцип загального зв'язку – передбачає дослідження не окремих структурних елементів конфлікту, а максимально можливих його зв'язків з іншими соціальними явищами;
- принцип єдності теорії, практики та експерименту – передбачає чітку продуманість дій та належну організацію їх виконання;
- принцип системного підходу – вимагає аналізу конфліктів як складних об'єктів, що складаються з ієрархічно пов'язаних підсистем та є підсистемами системи більш високого рівня;
- принцип об'єктивності – потребує мінімізації впливу особистих та групових інтересів, інших суб'єктивних чинників;
- принцип особистісного підходу – передбачає врахування конкретних особливостей індивідів як суб'єктів конфліктів;
- принцип конкретно-історичного підходу – підкреслює необхідність урахування в процесі вивчення конфлікту всіх конкретних умов, у яких вони діють (місце, час, обставини тощо);
- принцип еволюції – зосереджує увагу на врахуванні головних закономірностей еволюції конкретних видів конфліктів;

- діалектичний принцип – стосується внутрішнього джерела розвитку конфлікту (закон єдності та боротьби протилежностей), засобів еволюції та динаміки конфліктів, орієнтують на пошук закономірностей (закон переходу кількості в якість), дає змогу прогнозувати напрям розвитку конфліктів (закон заперечення).

Соціальні конфлікти в сучасній Україні

Започаткований проголошенням незалежності України процес демократизації та переходу до ринкових відносин, різко посилив дію конфліктогенних факторів в усіх сферах життя українського суспільства. Зросла боротьба за владу, статус і ресурси, права і сфери впливу різних соціальних суб'єктів, від владних структур центрального і регіонального рівня, до трудових колективів, профспілок, політичних партій і громадських рухів, національних та релігійних спільнот та окремих особистостей. **Противборство конфліктуючих сторін набуває різних форм** – від трудових суперечок, страйків до масових акцій соціального протесту з вимогами зміни існуючої системи влади.

Внаслідок глибоких економічних і соціальних перетворень суттєво змінилась соціальна структура українського суспільства, зростає соціальна нерівність, яка є головним джерелом реальних та ймовірних соціальних конфліктів.

Зі всіх факторів, що впливають на ступінь конфліктності у суспільстві, головну роль відіграють протиріччя між трьома головними суспільними структурами та всередині них. Мова йде про **владу** (законодавчу, виконавчу та судову), **підприємництво** (державне, колективне, приватне, мафіозне) та **виробників матеріальних та духовних благ** (інтелігенція, службовці, робітники і селяни, фермери, студенти та ін.).

З'явилися страйки шахтарів, працівників бюджетної сфери, організовані виступи трудящих у протест проти невивлати заробітної плати, заборгованостей з пенсій, підвищення цін на товари та комунальні послуги. Поряд з економічними вимогами трудящі все частіше висувають політичні вимоги зміни існуючої системи влади, відставки уряду, переобрання президента України.

Особливістю сучасної ситуації в Україні є те, що значна частина конфліктів, причини яких знаходяться поза політикою, набуває політичного забарвлення внаслідок спекуляції політичними партіями історичних, культурних, духовних проблем сучасності.

Наприклад, проблема двомовності в Україні, оцінки окремих історичних подій та особистостей, міжконфесійних відносин. Найефективнішим шляхом вирішення існуючих конфліктів є чітке дотримання закону.

Питання для самоперевірки

1. Що таке конфлікт?
2. Які види конфліктів існують?
3. Які функції виконують конфлікти у суспільстві?
4. Що вивчає соціологія конфлікту?
5. Які структурні елементи конфлікту прийнято виділяти у конфлікті?
6. Які головні причини виникнення соціальних конфліктів?
7. На що спрямований процес управління соціальними конфліктами?
8. Які методи розв'язання конфлікту вам відомі?
9. Що таке “стратегії виходу з конфлікту”!
10. Яких принципів мають дотримуватись у своїй поведінці конфліктуючі сторони?
11. Як ви розумієте поняття “Інституалізація конфліктів”?
12. Які соціальні конфлікти є найбільш поширеними у сучасній Україні?

1.4. Соціальні процеси. Особливості етнічних, релігійних процесів в Україні

План

- Соціальні процеси та їх різновиди.
- Предмет, об'єкт етносоціології.
- Національно-етнічні процеси та відносини.
- Проблема нації в працях вітчизняних соціологів
- Предмет і об'єкт соціології релігії.
- Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми.

Соціальні процеси та їх різновиди

Соціальна система не може існувати без процесу, що призводить до певних змін.

Соціальні зміни – це процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах під час їх взаємодії.

Види соціальних змін:

- залежно від механізму здійснення (еволюційні і революційні);
- за спрямованістю (односпрямовані і циклічні);
- за типом соціальних зв'язків (функціональні, структурні, процесуальні, мотиваційні);
- за сферами суспільного життя (соціокультурні, індустріально-технічні, науково-технічні, соціально-політичні, соціально-економічні);
- за часом (короткострокові і довгострокові)...

Інновація – це комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб.

Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах.

Процеси відбуваються на різних рівнях соціальної системи: *окремого індивіда, соціальної групи, організації, суспільства.* Найважливішими ознаками соціальних процесів є їх загальність та зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес.

Соціальний процес – це послідовна зміна явищ в соціальному житті.

Завдання соціології полягає в оцінці соціальних процесів, виявленні проблем і суперечностей його розвитку.

Види соціальних процесів:

1. За ступенем загальності:

- глобальні (*процеси всесвітньо-історичного розвитку цивілізації, глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних змін*);
- загальні (*це процеси в таких соціальних інститутах, як системи управління, охорони здоров'я, освіти*);
- особливі (*це процеси адаптації, стабілізації*);
- одиничні (*це процеси в трудових колективах, сім'ях*).

2. За характером:

- еволюційні;
- революційні.

3. За системами:

- внутріособистісні (*процес самоосвіти*) ;
- між двома людьми;
- між людиною і групою;
- процеси, які змінюють організацію;
- процеси, які змінюють відносини між двома групами;
- процеси, які змінюють структуру суспільства.

4. За спрямованістю:

- прогресивні;
- реакційні.

5. За змістом змін:

- співробітництво;
- суперництво;
- конкуренція;
- конфлікт;
- пристосування.

Класифікація соціальних процесів побудована на різних критеріях. Якщо в будь-якій системі виникають будь-які нові складові елементи або зникають раніше існуючі, або виникають нові відносини, то ми говоримо, що ця система підпорядковується **зміні**. Якщо зміни, які проходять у будь-якій системі, призводять до диференціації із збагаченням складових елементів і існуючих між ними відносин, то ми говоримо, що ця **система розвивається**. А коли зміни призводять до зменшення складових елементів і існуючих між ними зв'язків, то ця система **регресує**. Якщо розвиток, який відбувається в будь-якій системі, наближає її до певного ідеалу, оціненого позитивно, то ми говоримо, що цей розвиток є **прогресом**.

Предмет, об'єкт етносоціології

Етносоціологія – це галузь соціології, що досліджує походження, суть і функції різних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами.

Об'єкт етносоціології – особливості етнічних виявів соціального.

Предмет етносоціології – це вивчення таких проблем:

- розвитку і функціонування етнічних спільнот;
- формування їх інтересів і форм самоорганізації;

- закономірності їх колективної поведінки;
- взаємодії етнічних груп та ін.

В Україні, як окрема дисципліна, етносоціологія почала формуватися на межі 50 – 60-х років ХХ століття. Але згодом вивчення етнографічних і національних аспектів суспільного життя було неможливим у зв'язку із загрозами бути звинуваченими у “буржуазному націоналізмі”. Тому проблеми, які досліджує етносоціологія в Україні значилися як ризиковані.

Головним поняттям етносоціології є етнос. Ключовим питанням в дослідженні етносу є з'ясування суті та характеру виникнення і розвитку – етногенезу. Вчені використовують соціобіологічний, еволюційно-історичний, інструментальний і конструктивіський підходи до вивчення етносів.

Етнос – це стала сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень.

Етнічна ідентичність – це відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Народність – мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передує нації.

Найвищою формою вияву етнічних спільностей є нація, яка є одним із провідних предметів дослідження етносоціології.

Нація – це поліетнічна спільність людей, що історично склалася і розвивається на спільній території, характеризується спільністю походження, мови, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляється в єдиній свідомості та самосвідомості.

Національно-етнічні процеси та відносини

Національні відносини завжди пов'язані з вирішенням певних етнічних проблем, які стосуються умов виживання і розвитку етносів (*проблеми території, політичної влади, мови, культури, традицій, збереження самобутності тощо*). За даними ООН, у більш ніж 220 державах світу існує понад 3 тис. етнічних спільнот. Багато з них

проживають компактно, деякі перебувають за межами однієї країни. Таким етносом є й українці, великі етнокультурні групи яких проживають за кордоном.

Національні відносини ніколи не існують поза іншими суспільними явищами (*політичними, духовними, соціальними, економічними*). Національні відносини завжди мають ідеологічний характер. **Суб'єктами** їх є, як правило, окремі етнічні утворення. Сучасні етнічні проблеми існують у межах державних утворень, найчастіше ведуть мову про взаємини між титульними націями і національними меншинами.

До титульних належать нації, що компактно проживають на певних територіях, дають назву існуючому державному утворенню (*українці в Україні*). **До національних меншин** відносять етнопонаціональні групи, що не належать до титульних націй (*російське населення в Україні*). Існують і багатонаціональні держави, в яких не титульні нації за кількістю не менші за основне населення (Швейцарія).

В Україні, за даними перепису 1989 р. проживало до 130 етнічних спільнот чисельністю понад 52 млн осіб. Це свідчить про те, що міжнаціональні відносини є одним з найважливіших чинників її сучасної внутрішньої політики.

Політичні етнопонаціональні відносини стосуються передусім рівної участі всіх етнічних утворень у реалізації політичної влади в країні та вирішенні найважливіших проблем державного життя. **Економічні національно-етнічні відносини** спрямовані на задоволення економічних потреб етнічних утворень. **Етнопонаціональні відносини у сфері культури** створюють можливості для контактів культур різних етнічних груп.

Націоналізм – це теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями тощо.

Національне питання – форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, екологічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Проблема нації в працях вітчизняних соціологів

З усіх різновидів етнічних спільнот у XIX–XX ст. увагу соціологів найбільш привертають нації. Існують дві протилежні концепції, які розглядають походження та час існування нації – це концепції прімордеалізму та модернізму.

Прімордеалісти дотримуються думки про давність, споконвічність існування нації. Найбільш відомим представником прімордеалістської концепції є відомий історик Дамкевич. Він відстоює точку зору, згідно з якою східнослов'янські племена в результаті етногенетичного процесу формували народ або етнос, який приступає до формування власних збройних сил, та утворення своєї першої Київської держави. Поширення та зміцнення Київської Русі йшло пліч-о-пліч з процесом трансформації етносу в націю, який відбувався дуже швидко і зайняв найбільше століття. У цей період утворилися дві окремі нації: новгородсько-псковська та володимиро-суздальська, пізніше московська.

Представники модерністського варіанту націоутворення відстоюють позицію, згідно з якою нація не існувала завжди, а є продуктом новітніх часів тих процесів, які розвивалися на західно-європейському просторі з доби французької революції, і пов'язані з модернізаційними змінами суспільства.

На думку українського вченого В. Старосольського, нація є спільнотою, основою якої є стихійна воля. Вона утворюється інстинктом, психічною прихильністю та настроями членів групи, що утримує її як внутрішню зв'язну цінність. Отже, основна сутнісна характеристика нації – це національна свідомість.

Основний мотив концепції ще одного вченого І.Бочковського збігається з положеннями Старосольського про визначну роль психічного чинника – національної свідомості, який об'єднує і перетворює народ у новітню націю. У зв'язку з цим він розрізняє етногенез (процес творення народів) та націогенез (процес творення нації), розпочатий з часу французької революції. Ним особливо підноситься національна свідомість і воля як вирішальні сутнісні ознаки нації. Бочковський твердить, що розвиток нації призводить до творення власної держави.

На думку професора колумбійського університету США Щ.Мотіля, націю сьогодні можна зрозуміти як сукупність людей, що поділяють певну семіотичну систему, об'єднану певною семіотичною мережею. Цю мережу Мотіль розглядає у вигляді системи символів і

знаків, які відрізняють одну національну спільноту від іншої. До них належать спільні знаки комунікації, спільні символи, мова, спосіб мислення і поведінки. Такий підхід можна вважати одним з найбільш розповсюджених у сучасній західній соціологічній думці.

Предмет і об'єкт соціології релігії

Соціологія релігії є однією з найцікавіших галузей сучасної соціології. Вона займається вивченням релігійного феномена через призму соціальних явищ.

Релігія є невід'ємною складовою людської історії та культури на всіх етапах розвитку. Вона є об'єктом дослідження цілого ряду суспільних наук, кожна з яких розглядає релігію під своїм кутом зору, своїми специфічними методами. Об'єктом дослідження кожної з них є ті чи інші конкретні сторони, елементи, взаємозв'язки релігії з різними сферами життя.

Соціологію релігія цікавить як соціальне явище. Як важливий структурний компонент суспільства на різних соціальних проявах і соціальних рівнях, як соціальний феномен. Вона **вивчає релігію як прояв соціальної поведінки** людини чи групи, а саме:

- як виникають та функціонують релігійні групи та інститути?
- завдяки чому вони функціонують або перестають існувати?
- які відносини між релігійними групами?
- чому між ними виникають конфлікти?
- що лежить в основі ритуальних дій та ін.?

Релігія як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, візців поведінки тощо.

Соціологія релігії – це галузь соціології, одна із спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Об'єкт соціології релігії – релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце у духовному житті суспільства.

Предмет соціології релігії – сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях, система контролю за соціальною поведінкою індивідів і груп.

Релігія – це система вірувань, ритуалів, дій окремих індивідів, груп, спільнот, зумовлених вірою в існування

надприродного, священного і реалізованих у певних соціальних нормах, статусах, ролях, звичаях, стандартах поведінки, соціальних позиціях.

Центральна тема соціології релігії – взаємодія релігії та суспільства. Соціологія концентрується на впливі релігії на соціальну поведінку. Її цікавлять загальні правила, стандарти поведінки, засоби релігійної мотивації, а не суть і особливості конкретної релігії.

Найбільший внесок встановлення соціології релігії зробили такі вчені: О. Конт, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Парето, Ф. Тьоніс, В. Малиновський та ін.

Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми

Еволюційний підхід до релігії як соціального інституту знайшов втілення у класифікації світових релігій американського вченого Р. Белла. Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виділяє п'ять рівнів її розвитку.

Примітивні релігії. До них належать тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм та магія.

Архаїчні релігії. Це шаманізм, ранні та пізні національні релігії (*релігія Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство*).

Історичні релігії. На цьому рівні відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам.

Ранні сучасні релігії. До них належать конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії.

Сучасні релігії. Цей рівень представляють модернізовані релігії, неорелігії (*сатанізм, неохристиянські секти – мормони, свідки Єгови; неосхідні культури – рух Харе Крішна, дзен-будизм; науково-релігійні об'єднання – церква сайєнрології, вчення Періхів*).

Основними компонентами релігії як соціального інституту є релігійні групи та організації.

Релігійна група – це соціальна спільнота, що утворюється в процесі відправлення релігійних обрядів.

Сукупність таких груп утворює релігійну організацію.

Релігійна організація – це форма соціальної організації, об'єднання послідовників певного віросповідання.

Релігія як соціальний інститут має ряд категорій. Основними є культ, ритуал, молитва, релігійна свідомість, релігійна психологія,

релігійна діяльність та ін.

Культ – це група, згуртована навколо харизматичного керівника.

Ритуал – система символічних актів, зумовлених певними правилами і пов'язаних з конкретним релігійним вченням.

Молитва – акт, в якому здійснюється спілкування людини з сакральним (священним). Вона є найчистішою формою вияву сутності релігії. *Поділяється на прохання, сповідь, заступництво, вдячність...*

Релігійна свідомість – сукупність вірувань, що встановлюють зв'язок між людською натурою, навколишньою природою і надприродними силами.

Релігійна психологія – своєрідна спрямованість психічних процесів (емоційних, вольових) віруючих людей, їх почуттів, очікувань, надії на надприродні сили – Бога, духів тощо.

Релігійна діяльність – це реальна поведінка віруючих, у якій реалізується релігійна свідомість.

Специфіка функціонування релігії виявляється у релігійних відносинах, що складаються в процесі релігійної діяльності людей відповідно до їх релігійної свідомості.

Питання для самоперевірки

1. Що таке соціальні процеси?
2. Охарактеризуйте види соціальних процесів.
3. Що вивчає етносоціологія?
4. У чому полягає відмінність між термінами “етнос”, “народність” та “нація”? Обґрунтуйте свої міркування.
5. Охарактеризуйте національно-етнічні процеси та відносини.
6. У чому полягає відмінність між предметом і об'єктом етносоціології?
7. Що, на вашу думку, є основним у визначенні нації:
  - а) суб'єктивні чинники;
  - б) об'єктивні чинники;
  - в) сукупність різноманітних факторів.
8. Що таке релігія?
9. Що є предметом дослідження соціології релігії? У чому виявляється відмінність соціології релігії від решти наук, що вивчають релігію?
10. Назвіть основні категорії соціології релігії. Охарактеризуйте їх.

2. СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

2.1. Економічна соціологія. Соціологія менеджменту та праці

План

- Предмет і об'єкт економічної соціології.
- Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.
- Предмет соціології праці та управління.
- Соціологія праці, управління і менеджмент.

Предмет і об'єкт економічної соціології

Як самостійна галузь соціологічної науки, економічна соціологія заявила про себе в середині ХХ століття у США на хвилі осмислення взаємопов'язаних процесів у сфері виробництва і соціальному житті індивідів і груп.

Економічна соціологія – це галузь соціології, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Це – система наукових знань про поведінку людей як представників великих соціальних груп у різних сферах економічного життя суспільства: виробництва, обміну, розподілу та споживання. **Економічна соціологія націлена** вивчати багатоманітність форм економічної поведінки, діяльності індивідів, соціальних груп, економічних інститутів у найближчій та довгостроковій перспективі.

Економічна соціологія належить до міждисциплінарних наук. Вона об'єднує соціологію та економічну науку, вивчає дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і соціальних відносин, життєдіяльності людей. **Економічна соціологія досліджує** закономірності економічного життя через призму соціологічних категорій, тому більшість вчених схильна під економічною соціологією розуміти соціологічний підхід у вивченні економічних явищ.

Економіку **економічна соціологія розглядає** як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукований активністю соціальних суб'єктів, інтересами, взаємодією соціальних спільнот. **Предмет економічної соціології –**

соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів.

Об'єкт економічної соціології – економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства.

Значний внесок у розвиток соціології економіки зробили такі вчені: М.Вебер, Й. Шумпетер, В. Зомбарт, Г. Зіммель та ін.

Одним з центральних напрямів дослідження є **соціально-економічні відносини**. Це різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованих на забезпечення матеріальних потреб людського життя та досягнення певних соціальних переваг і цілей. Економічні відносини виникають між людьми, групами людей з приводу матеріальних речей, обставин, проблем: виробництво, розподіл, обмін, володіння, використання, споживання.

Економічне життя – узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей, які діють.

Особливості економічної та соціальної сфер суспільства

Особливий інтерес економічна соціологія виявляє до взаємодії економічної і соціальної сфер.

Економічна сфера є цілісною підсистемою суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. *До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами.*

Економічна система вирішує такі проблеми:

1. Які товари, послуги і в якій кількості виробляти;
2. Як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;
3. Кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

Функції економіки:

1. Генетична функція (*економіка розвивається разом із суспільством*);
2. Ціннісно-нормативна (*матеріальні потреби становлять сукупність базових потреб особистості й формують цінності,*

ціннісні орієнтації);

3. Виховна функція (*матеріальні потреби формують цінності, ціннісні орієнтації, впливаючи на соціалізацію індивідів*);

4. Інтегративна функція (*виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих*);

5. Регулятивна (*збереження відносної цілісності суспільства*);

6. Творча (*пов'язана з виробництвом засобів подальшого розвитку суспільного і індивідуального життя*);

7. Адаптаційна функція (*спрямована на забезпечення функціонування і розвиток виробництва, розподіл, обмін і споживання*).

Економічна поведінка – система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) і орієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від її обігу.

Економічна свідомість – погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності...

Економічне мислення – погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо.

Економічний інтерес – усвідомлена економічна потреба людини, груп, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності.

Економічні соціальні ролі – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Економічна активність – вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва, обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії з зовнішнім середовищем.

Власність – соціологічна категорія, яка охоплює низку підсистем суспільних відносин (*економічних, соціальних, правових, психологічних*), які прямо та опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних благ.

Складовими власності є відносини володіння, розпорядження, користування. **Володіння** характеризує належність об'єкта власності конкретному суб'єкту. **Розпорядження** – це здійснюване власником право прийняття управлінських рішень з приводу власності. **Користування** – процес застосування і споживання корисних властивостей об'єкта власності, створених за його участю благ.

Існують такі форми власності: індивідуальна, колективна, державна власність.

Економічна соціологія здатна охопити вивчення соціальної сфери економіки, всі елементи економічного життя. Здатна відобразити глобальні і приватні проблеми життя людей.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Вона характеризується різним відношенням **до власності** (*підприємці та наймані працівники*), **до організації праці** (*керівники та підлеглі*), **до джерел доходів** (*прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія*), **різним рівнем доходів** (*багаті, бідні, злиденні*).

На межі економічної і соціальної сфер внаслідок їх взаємодії, виникають соціально-економічні процеси. Ядром цих процесів є людина, як елемент соціальних спільнот, включена у систему економічних і соціальних відносин.

Предмет соціології праці та управління

Соціологія праці та управління концентрує увагу на знанні можливостей робітника і умов їх реалізації шляхом узгодження особистих інтересів з інтересами суспільства в процесі виробничої діяльності.

Соціологія праці та управління – це галузь економічної соціології, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку як окремих індивідів, так і спільнот у сфері праці (колективи, мікрогрупи), а також соціально-трудова відносини, процеси та закономірності, які виявляються при цьому, та форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

У соціології праці та управління предметом першої є соціально-трудова процеси і відносини, а предметом другої – управління ними.

Об'єктом соціології праці та управління є праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Основні категорії соціології праці та управління:

Праця – це цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага.

Процес праці – включає в себе: саму працю; предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність; знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

Організація праці – форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.

Умови праці – сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних, організаційних та соціально-побутових чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і шкідливі.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці.

Трудовий колектив – це добровільне соціально-політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій, заради досягнення особисто цінних і суспільно корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформленні структурно і мають органи управління, дисципліни.

Трудовий колектив – найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну організацію і як соціальну спільноту.

Соціологія праці та управління – це галузь соціології, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив, його соціальні інститути, а також соціально трудові відносини і процеси, форми і методи впливу на них.

Предмет даної науки поєднує п'ять складових: *соціальні верстви, соціальні інститути в сфері праці, соціально-трудова відносини, соціально-трудова процеси, соціальне управління ними.*

Суб'єкти праці – це соціальні верстви працівників, які беруть участь у трудовій діяльності (*підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо*) і різняться своїм соціальним станом, положенням у трудових колективах.

Соціально-трудова відносини – це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей.

Зайнятість – діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття – соціальне явище, викликане низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили.

Серйозний внесок в розвиток соціології праці і управління зробили такі вчені: Ф. Тейлор, А. Файоль, Ф. Херцберг, А. Гастеев, Е. Мейо та ін.

Соціологія праці, управління і менеджмент

Менеджмент має англійське походження і перекладається як управління, керівництво.

Коли йдеться про взаємозв'язок соціології праці і управління з одного боку, і менеджменту з іншого, то мається на увазі менеджмент як наука управління.

Соціологія праці і управління вивчає соціальні проблеми праці, соціальні інститути, соціально-трудові відносини і процеси, соціальне управління, а менеджмент – є міждисциплінарним підходом до управління виробництвом.

Якщо розглянути предмети цих наук сумісно, то можна зробити такі висновки. **Менеджмент, по-перше, пов'язаний лише з проблемами управління виробництвом, по-друге, розглядає ці проблеми комплексно, поєднуючи соціологічні, економічні, організаційні, психологічні підходи. А соціологія праці і управління, по-перше, розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й аспекти функціонування і розвитку соціальних інститутів, специфіку соціально-трудових відносин, різні соціальні групи в сфері праці. По-друге, коли вона розглядає проблеми управління, вона це робить, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, використовуючи принципи, методи, закономірності соціального управління.**

Таким чином, предмети соціології праці та управління, з одного боку, і менеджменту – з іншого, взаємно перехрещуються, а не знаходяться у відносинах підпорядкованості.

Отже, соціологія праці і управління йде попереду менеджменту, вивчає найбільш глибокі загальні тенденції, притаманні розвитку соціальних інститутів, соціально-трудових відносин і процесів, найважливіші методологічні принципи і методи їх регулювання. Менеджмент, використовує ці підходи, поєднуючи їх з підходами економічними, організаційними, правовими, психологічними та іншими, виробляє і застосовує на практиці найефективніші моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте особливості економічної соціології як спеціальної соціологічної теорії.
2. Розкрийте об'єкт і предмет економічної та соціальної сфер суспільства.

3. У чому полягають особливості економічної та соціальної сфер суспільства?

4. Що вивчає соціологія праці й управління?

5. Що є об'єктом соціології праці та управління?

6. Що таке соціально-трудова відносина?

7. Трудова поведінка яких соціальних спільностей в сфері праці повинна нині, на вашу думку, вивчатися найглибше?

8. Який зв'язок існує між соціологією праці та управління з іншими науками?

9. Чим різняться предмети соціології праці й управління і економічна соціології?

10. Чим пояснюється зростання ролі соціології праці та управління в умовах переходу до ринкової економіки?

2.2. Політична соціологія. Соціологія права. Соціологія громадської думки

План

- Науковий статус, об'єкт і предмет соціології політики.
- Політична система суспільства. Громадянське суспільство.
- Предмет і об'єкт соціології громадської думки.
- Функції та канали висловлювання громадської думки.
- Об'єкт і предмет соціології масових комунікацій.
- Предмет, проблематика; функції соціології права.
- Правомірна і протиправна поведінка.

Науковий статус, об'єкт і предмет соціології політики

Сфера політики є найважливішим структурним елементом суспільного життя, одним з головних регуляторів соціальних відносин, що пронизує все суспільство.

Основа політичного життя, політичних відносин становить політика – найважливіший фактор природно-історичного процесу, що загально організовує і регулює діяльність суспільства.

Роль політики у суспільстві зумовлена тією її властивістю, що політика має всеохоплюючий характер, здатна впливати практично на будь-які сторони життя суспільства, елементи, відносини, починаючи від держави і закінчуючи індивідуальними рисами характеру людини.

Політика – галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Здійснення влади – це основний зміст політики.

Влада – це реальна здатність соціального суб'єкта здійснювати волю над іншими людьми, реальна здатність змінювати під своїм впливом за допомогою різних засобів поведінку інших людей.

До засобів здійснення влади належать закон, насильство, авторитет, переконання. Іншими словами, владою можна назвати реальний вплив на інших людей, спроможність заставити інших людей змінити свої погляди, бажання. Переконання, поведінку і дії відповідно до інтересів і потреб суб'єкта влади, тобто примусити інших людей робити те, що потрібно суб'єктові влади. Таким чином влада виражається через політичний інтерес її суб'єкта. Політичні інтереси формуються на основі політичної свідомості, яка є одним із основних предметів досліджень політичної соціології.

Політична свідомість – це теорії, ідеї, погляди та інші компоненти суспільної свідомості, в яких індивід, соціальна група, клас, нація, суспільство в цілому усвідомлюють свої політичні інтереси, формують політичні цілі і завдання.

Політична поведінка – це активність індивідів, груп, організацій у сфері політичних відносин, пов'язана з впливом на владу чи протидією її реалізації.

Основною здійснення політичної поведінки є зріз активності політичного суб'єкта, або відсутність подібної активності.

Важливою категорією соціології політики є політичні відносини, які є прямим предметом дослідження галузі, оскільки є однією з форм вираження соціальних відносин.

Політичні відносини – це вид соціальних відносин, що проявляється у взаємодії різних соціальних спільностей (націй, народів, класів) та створених ними організацій у процесі формування, утвердження і реалізації політичної влади.

Політична система вивчається багатьма науками (філософією, політологією, правом, психологією, історією), соціологія ж аналізує діяльність суспільства в політичній сфері.

Соціологія політики – галузь соціології, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Вважають, що соціологія політики (або політична соціологія) утворилася на стику двох загальних наук – таких, як політологія і соціологія. Однак, маючи практично одні і ті ж елементи – складові вивчення діяльності політичних інституцій, організацій, політична соціологія вивчає саме властиві їй предмети та об'єкти дослідження.

Політична наука починається із держави і досліджує те, як держава впливає на суспільство; політична соціологія починає вивчення із суспільства і досліджує, як воно впливає на державу (тобто поділ і здійснення влади). Політична соціологія розкриває відносини суспільства до держави, інститутів поділу та формування влади.

Об'єкт соціології політики – політична сфера суспільства.

Предмет соціології політики охоплює соціальні аспекти функціонування політичної сфери – інститути, соціалізацію, політичну свідомість, політичну поведінку людей ...

Як самостійна наука соціологія політичних відносин виникає на початку ХХ ст. Значний внесок у її розвиток зробили С. Ліпсет, Р. Міллу, А. Ростоу, Р. Дарендорф.

Серед **основних методів дослідження** політичного життя можна виділити такі:

- ✓ вивчення впливу економіки, культури та інших факторів на політичні процеси;
- ✓ аналіз ролі соціальних спільностей (класів, соціальних груп, націй) в політичному житті;
- ✓ структурно-функціональний аналіз політичних інститутів (держав, партій, громадських організацій);
- ✓ системний аналіз великих і малих політичних структур;
- ✓ порівняльний метод;
- ✓ комплексний аналіз політичного управління і керівництва суспільством;

- ✓ аналіз політичної динаміки;
- ✓ методи політичного планування і прогнозування.

Соціологія політики виконує такі функції:

- **теоретико-пізнавальну** (пов'язана з виробленням наукової інформації про політичні процеси та явища;
- **прогностичну**, яка проявляється у прогнозуванні політичних змін, виділенні зон політичної напруги, запобіганні можливим конфліктам;
- **прагматичну**, пов'язану з розробкою шляхів, методів, способів забезпечення соціальної злагоди різних соціальних груп; розробкою технологій запобігання кризовим ситуаціям; пошуком шляхів виходу із конфліктів, що виникли;
- **соціалізацій**, що пов'язана з залученням громадян до демократичної системи політичних цінностей.

Політична система суспільства. Громадянське суспільство

Діяльність соціальних спільнот у сфері політики здійснюється через різноманітні політичні об'єднання і організації, якими є держава та її органи, політичні партії, громадсько-політичні об'єднання тощо. Вони утворюються різними соціальними спільнотами для того, щоб полегшити задоволення своїх політичних інтересів, що полягають, насамперед, у здобутті і використанні політичної влади в суспільстві. Ці політичні інститути не можуть бути ізольованими один від одного, адже політична сфера є також сферою зіткнення інтересів різних соціальних спільнот. Тому вони завжди взаємодіють між собою. Така взаємодія охоплює всі політичні об'єднання та організації, включаючи їх в єдину політичну систему.

Політична система – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична система суспільства – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою державних, партійних і громадських організацій та органів, за допомогою яких відбувається завоювання утримання і функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до досягнутого рівня його політичної культури.

Політична система виникла на певному етапі розвитку суспільства внаслідок його поділу на класи та появи держави.

Основні ознаки політичної системи:

1. Взаємозв'язок групи елементів;
2. Утворення цими елементами певної цілісності;
3. Внутрішня взаємодія всіх елементів;
4. Прагнення до самозбереження, стабільності та динамізму;
5. Здатність вступати у взаємовідносини з іншими системами.

Визначальним елементом політичної системи є держава. Крім неї, у політичну систему суспільства входять політичні партії, профспілки, асоціації, ініціативні групи, групи впливу й тиску, соціально-політичні рухи та інші об'єднання, змістом діяльності яких є політичні процеси.

Структуру політичної системи складають такі основні компоненти:

1. **Політичні відносини** – взаємини суб'єктів політики з приводу завоювання та здійснення влади (*міжкласові, внутрішньокласові, міжнаціональні, міждержавні*);

2. **Політична організація суспільства** – це система інститутів, у межах яких відбувається політичне життя суспільства; вона складається з політичних організацій (*держава, політичні партії, політичні рухи*), політизованих організацій (*народні рухи, профспілки*), неполітичних організацій (*об'єднання за інтересами*);

3. **Засоби масової інформації** – розгалужена мережа установ, які займаються збором, обробкою, поширенням інформації, пропагуючи вироблені політичні та правові норми;

4. **Політичні принципи та норми**, які формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи;

5. **Політична свідомість** – сукупність політичних ідей, відображених у політичних документах, правових нормах тощо;

6. **Політична культура** – це сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.

Важливим предметом досліджень соціології є аналіз взаємовідносин держави і суспільства. На ґрунті такої взаємодії в сучасній західній соціології сформувалась теорія громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

Громадянське суспільство відрізняється від суспільства загалом тим, що залучає громадян до колективних дій в суспільній сфері для вираження своїх інтересів, ідей, обміну інформацією, досягнення спільної мети, висування вимог до держави і закликів до відповідальності офіційних осіб. Воно виступає посередником між приватною сферою життя людей та державою і об'єднує величезне розмаїття формальних і неформальних організацій.

Основні риси громадянського суспільства:

1. Наявність демократичної правової держави;
2. Самоврядування індивідів, добровільних організацій та асоціацій громадян;
3. Різноманітність форм власності (приватної, колективної, кооперативної тощо), ринкова економіка;
4. Плюралізм ідеологій і політичних поглядів, багатопартійність;
5. Доступ всіх громадян до участі в державних і суспільних справах;
6. Взаємна відповідальність держави та громадян за виконання демократично прийнятих законів;
7. Наявність розвинутої соціальної структури;
8. Розвинута громадянська політична культура і свідомість;
9. Цінування прав громадян вище за державні закони;
10. Багато соціальних ініціатив;
11. Контроль суспільства за діяльністю державних органів.

Зміст поняття “громадянське суспільство” включає сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічні, духовно-моральні, релігійні, національні та ін. Громадянське суспільство виступає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних та інших **громадських інтересів**, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави.

Предмет і об'єкт соціології громадської думки

Одним з найважливіших напрямів дослідження соціології політики є дослідження громадської думки, яка є виразом відповідних політичних установок та організацій, індивідів, груп, аналіз політичних партій, їхнього складу, політичних інтересів, а також аналіз виборчої системи, поведінки виборців залежно від роду заняття, прибутків, класової та релігійної приналежності.

Громадську думку по праву називають відображенням реального “соціального настрою” суспільства, спільноти, людини. Сила громадської думки, її активна дія та діяльність суб'єктів історичного процесу чи інституцій визнавалась завжди, в усі часи.

Термін “громадська думка” перше застосував у другій половині XII століття англійський державний діяч лорд Д. Солсбері на означення моральної підтримки населення країни дій парламенту.

Перші дослідження та експерименти з “громадською думкою” були запроваджені у США в середині XIX ст., під час перших демократичних виборчих кампаній, однак соціологічний її вимір почав активно розроблятися з XX ст. Виникнення спеціалізованої науки, що вивчає громадську думку пов'язують з працею німецького соціолога Ф. Тьоніса “Критика громадської думки” (1922 рік).

З початком XX ст. інтерес дослідників до громадської думки зростає. Якщо раніше вона вивчалася переважно як форма вираження інтересів і потреб різних прошарків суспільства, як інструмент соціального контролю за діяльністю держави, то надалі, у зв'язку із загостренням економічних, політичних і соціальних суперечностей, акцент зміщується на проблеми управління громадською думкою і вивчення механізмів її формування і трансформації.

Соціологія громадської думки – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає суть громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

Предмет соціології громадської думки – закономірності, чинники, механізми формування, розвитку, функціонування та обліку ставлення великих соціальних груп, верств, класів, народу загалом до актуальних проблем дійсності, які викликають суспільний інтерес.

Її **об'єкт** – громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

Громадська думка може бути використана у регулюванні багатьох сфер життєдіяльності суспільства, найважливіші серед яких:

Соціальні процеси, відносини. До них належать організація соціального управління (*вироблення, прийняття та реалізація управлінських рішень*); реалізація принципів соціальної політики та соціальної справедливості; вирішення екологічних проблем, організація процесів функціонування трудових колективів та самоврядування в них; здійснення соціального контролю тощо.

Економічні процеси, відносини. Їх структурними елементами є регулювання ставлення населення до економічних процесів, з'ясування ставлення населення до економічних реформ; вивчення ринку; маркетинг; дослідження ефективності реклами.

Політичні процеси, відносини. Їх утворюють політична діяльність загалом; проблеми реалізації демократичних принципів; організація виборів та референдумів; визначення рейтингу політичних діячів, політичне рекламування тощо.

Духовні, ідеологічні процеси і відносини. Цю сферу охоплюють організація ідеологічної діяльності, пропаганди, функціонування засобів масової інформації; соціалізація; виховання особистості.

Функції та канали висловлювання громадської думки

Засоби, форми впливу громадської думки на суспільне життя різні і реалізуються в її функціях, які виявляються у двох тісно пов'язаних між собою вимірах – горизонтальному та вертикальному.

Горизонтальний вимір громадської думки.

Виявляється в урегулюванні різних стосунків між індивідами в соціальних спільнотах. Його функції, які історично передували в розвитку громадської думки, забезпечили еволюцію людської цивілізації. До них належать: оціночна, критична, діагностична, нормативна, виховна функції.

Оціночна функція. Важливість її полягає в тому, що діяльність людини у будь-якій сфері супроводжується певними оцінками

суспільних проблем, свого місця в суспільстві, які відповідно впливають на її мотивацію та поведінку.

Критична функція. Полягає у відображенні громадською думкою найактуальніших проблем суспільства, ставлення до різних верств населення.

Діагностична функція. Виявляється у розпізнаванні громадською думкою суспільних подій, явищ, процесів, ефективності роботи соціальних інститутів і владних структур.

Нормативна функція. Полягає у здатності громадської думки разом з іншими соціальними інститутами брати участь у нормотворчих процесах: виробляти, обновлювати, змінювати норми, демонструючи їх кожному новому поколінню.

Виховна функція. Суть її виявляється у виховному впливі на людину.

Вертикальний вимір громадської думки.

Передбачає розгляд функцій громадської думки як соціального інституту, основні з них : експресивна, консультативна, функція тиску на владу, директивна.

Експресивна функція. Полягає в тому, що громадська думка завжди виражає певну позицію щодо суспільних подій, явищ, процесів, дій владних структур, оцінює і контролює дії влади в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Консультативна функція. Реалізує себе у рекомендаціях органам влади щодо вирішення різних суспільних проблем. Але це тоді, коли влада справді потребує таких порад, зацікавлена в їх аналізі та реалізації.

Функція тиску на владу. Суть її в тому, що громадськість засобами мітингів, демонстрацій, страйків чинить тиск на органи управління і спонукає їх до прийняття певних рішень.

Директивна функція. Виявляє себе у виробленні громадськістю рішення щодо конкретних проблем суспільства, які мають обов'язковий характер. Прикладом реалізації директивної функції є референдуми, вибори органів влади тощо.

Особливості механізмів взаємодії громадської думки з органами влади залежать від каналів її висловлювання, які поділяються на опосередковані, прямі і спеціалізовані.

Опосередковані канали висловлення громадської думки

Специфіка їх полягає в тому, що громадська думка висловлюється не прямо, а через засоби масової комунікації (*преса*,

радіо, телебачення, інтернет). Їм властиве навмисне чи ненавмисне втручання у зміст громадської думки, певне коригування її.

Прямі канали висловлювання громадської думки

Забезпечують можливість висловлювання громадської думки прямо, безпосередньо, без проміжних ланок. Це прямі контакти населення з управлінськими структурами (*листи, звернення до органів влади, різні збори, мітинги, демонстрації, страйки*).

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки

Це дослідження громадської думки із застосуванням соціологічних методів, які забезпечують об'єктивність отриманої інформації. Застосування їх дає змогу дослідити громадську думку в динаміці завдяки повторним опитуванням населення з тих самих проблем; зробити порівняльний аналіз громадської думки різних прошарків населення.

Об'єкт і предмет соціології масових комунікацій

Система масової комунікації є невід'ємною частиною нашого повсякденного життя. Масова комунікація виступає специфічним механізмом у суспільному житті. Саме вона значною мірою забезпечує цілісність людської спільноти. Її функція – підтримання всезагального і універсального зв'язку між людьми, державами і культурами настільки важлива, що її важко переоцінити. У соціології масова комунікація розглядається як елемент соціального спілкування, соціального обміну або соціальної взаємодії.

Комунікація (*зв'язок, повідомлення*) – передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

Вона може бути **вербальною** (*передача інформації за допомогою усних чи друкованих слів*), **візуальною** (*за допомогою образів*), **орієнтованою на сприйняття за допомогою слуху** (*музична*), **невербальною** (*коли одержувач інформації інтерпретує міміку, жести, символи тощо*), **комбінованою**.

Масова комунікація – систематичне та одночасне поширення однотипних повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування та здійснення ідеологічного, політичного, організаційного впливу на думки, оцінки і поведінку людей.

Засоби або канали масової комунікації – преса, радіо, телебачення, кіно, відеосистеми, супутникові та комп'ютерно-мережеві системи.

Масова інформація – інформація, яка оперативно та регулярно поширюється на велику, географічно розпорошену аудиторію.

Інформація і комунікація є двома рівнями процесу спілкування. Перший – пізнавальний – пов'язаний з поширенням соціально важливих відомостей серед широкої аудиторії. На другому рівні процесу спілкування одержана соціальним суб'єктом інформація поєднується з системою існуючих норм і цінностей, регулює контакти з оточуючим середовищем.

Засоби масової інформації – соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, Інтернет, видавництва), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Соціологія масових комунікацій – галузь соціології, предметом якої є закономірності масових інформаційних явищ і процесів, діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Предмет її досліджень – взаємодія комунікатора, аудиторії та визначення змісту, особливості сприйняття масової інформації, вивчення функціонування окремих засобів масової інформації тощо.

Об'єктом соціології “мас-медіа”, є, насамперед, читачі, глядачі, слухачі, з їх інтересами, потребами – аудиторна система, яка має досить плинний характер.

Об'єктом дослідження, як правило, виступає текстова інформація, масив повідомлень, які транслюються пресою, радіо, телебаченням та ін.

Своїм головним завданням соціологія масових комунікацій вважала вивчення особливостей процесу комунікації та чинників, що впливають на його ефективність. Сам процес комунікації вона розглядає за схемою:

Хто – що повідомляє – яким каналом – кому – з яким ефектом ?
(схема Г. Ласауелла).

Предмет, проблематика; функції соціології права

Соціологія права (або права соціологія) є самостійною і досить значною галузевою соціологічною теорією. Вона займає місце поряд із економічною та політичною соціологією.

Право – це система регуляції суспільних відносин, ціль якої – встановлення режиму правопорядку.

Право – це, передусім, система норм та правил поведінки, які

мають загальнообов'язковий характер і які встановлені або санкціоновані державою.

Соціологія права – це галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів; зародження, розвиток, структура правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формувалися правові норми та акти, соціальна зумовленість права, а також вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин

Об'єктом соціології права є соціально-правові відносини.

Проблематика досліджень соціології права охоплює кілька головних напрямів. Одним з них є походження правових норм, що складаються на підставі існуючих суспільних відносин, відображаючи волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку. Наскільки адекватно правові норми відтворюють вимоги життя, реальний стан речей, сприяють розвитку суспільних відносин, завдяки чому і як виникають конкретні правові інститути – усе це досліджує соціологія права.

В даній науковій сфері існує кілька аспектів вивчення і бачення правової системи. Це філософсько-антропологічний рівень аналізу права, соціологічний рівень, управлінсько-інструментальний.

Соціологія права як самостійна галузь знань реалізує такі функції:

1. **Теоретико-пізнавальна функція.** Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємодії права та соціуму, у критичному оцінюванні норм права, у з'ясуванні особливостей права.

2. **Практична функція.** Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та засобів її підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінки, опису.

Говорячи про історію розвитку соціології права, не можливо не згадати концепції Аристотеля щодо законності і справедливості цілей соціальної системи, які виражали потреби соціальної групи у певному внутрішньому порядку; праці Платона “Політик”, “Держава”, “Закони”, як першого теоретика теорії держави та права, аналітика взаємодії суспільства, держави та права. Однак більш наукового вираження даний напрям почав набувати з середини ХІХ ст. Серед значних попередників можна назвати Ф. Совін'ї, Р. Йерінг, Е. Еріх. У

період накопичення загальних знань у галузі соціології права більшість вчених сприяла формуванню проблематики цієї науки (Е. Дюркгейм, Г. Гурвіч, Т. Парсонс). Лише на початку 60-х років XIX було введено і закріплено поняття “соціологія права”. В сучасних умовах, на думку вчених, існує дві відносно сформовані школи соціології права, що становлять системи різних наукових підходів та теорій: **європейська та американська.**

Правомірна і протиправна поведінка

Право – соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки. Загальнообов’язкових для населення та державних установ, захищена державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Правова поведінка – поведінка суб’єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі і має юридичні наслідки.

Вона може бути як правомірною, так і протиправною. Вона перебуває під контролем свідомості та волі індивіда, чітко регламентована, підконтрольна державі. Правомірна і протиправна поведінка мають протилежне соціальне значення (*правомірна поведінка зміцнює соціальні відносини, протиправна – ослаблює та руйнує їх*). **Правомірна поведінка** мотивується відчуттям обов’язку і визначається нормами, що зобов’язують або дозволяють. **Протиправну поведінку** зумовлюють егоїзм, агресія, корисливість. Вона є дескрутивним, небезпечним для суспільства. Контроль правомірної поведінки спрямований на заохочення та охорону її, протиправної – на заборону та запобігання.

Соціологія права визначає головні мотиви правомірної поведінки: ідейна переконаність у суспільній значимості, корисності вчинку; обов’язок перед суспільством, правовий обов’язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність вчинку для інших; стереотип, звична поведінка; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста користь від вчинку...

Протиправна поведінка (*правопорушення, злочини*) привертає увагу юристів, соціологів, психологів більше ніж правомірна поведінка, оскільки вона є деструктивною, небезпечною для суспільства. Соціологія права вивчає соціальні проблеми злочинності, їх вплив на суспільство, причини і чинники, що їх породжують,

особистість злочинця, делінквентну (злочинну) поведінку. **Ознаки протиправної поведінки** – її несприйняття ігнорування існуючих суспільних відносин, нанесення шкоди правам та інтересам громадян, груп, суспільства.

Питання для самоперевірки

1. Проаналізуйте поняття “політика” за соціологічними критеріями.
2. З’ясуйте суть предмета соціології політики.
3. Охарактеризуйте зв’язок політики із соціальною структурою суспільства.
4. Назвіть основні елементи політичної системи суспільства.
5. Охарактеризуйте категорією громадянське суспільство.
6. Які канали висловлювання громадської думки ви знаєте?
7. Розкрийте об’єкт і предмет соціології масових комунікацій.
8. Що таке засоби масової інформації?
9. З’ясуйте суть предмета соціології права.
10. Охарактеризуйте правомірну і протиправну поведінку.

2.3. Соціологія особистості

План

- Предмет соціології особистості.
- Соціологічна структура особистості.
- Соціалізація особистості: суть, агенти, етапи.
- Соціальні відхилення.
- Нові тенденції взаємодії людини і суспільства у сучасних умовах.

Предмет соціології особистості

Основним елементом суспільства є людина. Оскільки особистість є продуктом соціуму, то особливе місце серед суспільних дисциплін займає соціологія особистості.

Соціологія особистості – це галузь соціології, яка вивчає особистість як об’єкт і суб’єкт соціальних відносин крізь призму суспільно-історичного прогресу, ціннісних суспільних систем, взаємозв’язків особи і соціальних спільнот.

Об'єктом даної галузі є соціальний суб'єкт, зокрема людина і особистість.

Предметом соціології особистості є соціальна суть людини та закони становлення і змін особистості у процесі життя.

Особистість як соціальна якість людини є предметом вивчення багатьох наук (*історії, психології, педагогіки, філософії, антропології та ін.*). Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин. Специфіка соціологічного підходу до особистості полягає в тому, що соціологія намагається дослідити людину як найважливіший елемент суспільного життя, виділити її соціальні характеристики, визначити весь спектр її взаємодії з суспільством, з соціальними спільнотами, з іншими індивідами. Другими словами, у соціології особистість розглядається не як продукт природи, а як сукупність суспільних відносин, продукт суспільства.

Основні аспекти соціологічного аналізу особистості і відповідні групи проблем соціології особистості :

- Людина вивчається **як елемент соціальної системи**, представник різних соціальних утворень (*груп, інститутів, організацій*). Досліджуються проблеми інтеграції особистості до складу різних спільнот, процеси взаємозв'язку особистості і суспільства, особистості і соціальної групи.

- Будучи елементом всіх без виключення соціальних спільнот, всіх соціальних систем, **особистість сама є складною системою** – сукупність всіх своїх численних соціальних якостей, які виступають елементами структури особистості. Досліджуються проблеми типології особистості, аналізу тих властивостей, що складають її структуру.

- Особистість досліджується в соціології **як об'єкт впливу** з боку суспільства та його структур. Досліджується проблеми формування особистості, її розвитку під впливом певної культури, а також проблеми виховання, освіти.

- Особистість виступає не лише об'єктом, але й **суб'єктом суспільних змін**, діючою істотою, джерелом суспільного життя. Досліджуються проблеми соціальної активності особистості, процеси регуляції та саморегуляції соціальної поведінки, фактори і критерії соціальної активності.

Значний внесок у розвиток соціології особистості зробили такі вчені: А. Маслоу, Т. Парсонс, К. Роджерс, Ф. Боас, В. Малиновський та ін.

Соціологічна структура особистості

Розуміння сутності особистості – це одне з найскладніших неоднозначних питань сучасності.

Соціологія по-різному трактує поняття “людина”, “індивід”, “індивідуальність”, “особистість”.

Людина – це поняття вказує на якісну відмінність людей від тварин, служить для характеристики загальних, притаманних усім людям якостей.

Індивід – означає людину, як окремого представника людського роду.

Індивідуальність – це поняття вказує на успадковані і набуті, особливі, специфічні якості, які відрізняють одну людину від іншої.

Тільки під впливом суспільства людина може стати особистістю.

Особистість – це стійкий комплекс якостей, яких людина набуває протягом життя, взаємодіючи із соціальним середовищем.

Формування особистості є результатом включеності людини до існуючої системи соціальних відносин шляхом засвоєння нею соціальних функцій, а також усвідомлення своєї приналежності до суспільства.

Особистість з'являється тоді, коли індивід починає самостійно, як суб'єкт, здійснювати зовнішню діяльність за нормами і еталонами, заданими йому зовні, – тією культурою, де він живе.

Основні риси особистості:

- певна міра незалежності, автономності від суспільства;
- наявність самосвідомості, самооцінки, самоконтролю;
- наявність внутрішньої духовної структури, тобто потреб, інтересів, цінностей, мотивів, соціальних норм, переконань.

Структура особистості складається з таких рівнів:

- перший рівень – генетичні, успадковані компоненти, психофізіологічні задатки;
- другий рівень – індивідуально-психологічні властивості, що формуються на основі генетичних;
- третій рівень – соціальні компоненти, ті властивості, що формуються під впливом соціальних відносин, в процесі діяльності людини.

Соціологічний підхід до структури особистості враховує передусім особливості й механізми її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Потреби – внутрішні стимули її активності, те, що забезпечує її існування і самозбереження. Вони поділяються на (класифікація за А. Маслоу):

1. **Фізіологічні та сексуальні потреби** (у відтворенні людей, їжі, диханні, русі, одязі, житлі, відпочинку);

2. **Екзистенціальні** (у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);

3. **Соціальні** (у належності до колективу, групи, у спілкуванні, турботі до інших та увазі до себе, в участі у спільній трудовій діяльності);

4. **Престижні** (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні й високому статусі в суспільстві);

5. **Духовні** (у самовираженні через творчість).

Перші дві групи потреб Маслоу вважав первинними і вродженими, інші – набутими, наголошуючи на тенденції зростання потреб.

Природні потреби характеризують людину як біологічну істоту (потреби в одязі, житлі, їжі тощо), **соціальні потреби** – продуктом суспільного життя, рівня розвитку людини (потреби духовної культури, спілкування з іншими людьми, необхідність трудової діяльності).

Тісно пов'язаний з потребою **інтерес**. Він також є усвідомленням потреб. **Інтерес** – це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Потреби і інтереси, здебільшого, визначають поведінку особи.

Цінність – це суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості. Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови людини, регулюють її поведінку.

Мотиви – усвідомлена потреба особистості у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Мотиви поділяють на: матеріальні, духовні, економічні, соціальні, ідеологічні, релігійні та ін.

Важливими компонентами структури особистості є пам'ять, культура і діяльність.

Пам'ять – система знань, засвоених особистістю в процесі її життєдіяльності.

Культура особистості – сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності.

Діяльність – цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт.

Соціалізація особистості: суть, агенти, етапи

Основні параметри особистості є не вродженими, а набуті індивідом протягом життя. Термін “соціалізація” запровадив у середині XIX ст. французький соціолог Габріель Тард для позначення процесу інтеріоризації соціальних норм шляхом соціальної взаємодії.

Соціалізація – це процес набуття соціальних якостей, процес включення індивіда в суспільство, в певну культуру.

У XX ст. у західній соціології та психології затвердилося розуміння соціалізації як частини процесу становлення особистості, коли формуються найзагальніші та найпоширеніші, усталені риси особистості, що виявляються в соціально організованій діяльності.

Сучасне розуміння соціалізації як процесу перетворення людини на особистість у результаті засвоєння нею суспільних норм та інтеграції в соціальні інститути дав Т. Парсонс. На його думку, витоком процесу соціалізації особистості є набуття нею самосвідомості та свідомості.

Соціалізація має дві цілі: сприяти взаємодії людей через виконання ними різних соціальних ролей та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

Соціалізація не є одностороннім процесом. Ми вчимося у своїх батьків, однолітків. Під впливом цих людей у нас формуються інтелектуальні, соціальні та фізичні навички, які необхідні для виконання наших соціальних ролей. Якоюсь мірою вони теж вчаться від нас.

Агенти соціалізації – це люди та установи, за допомогою яких людина соціалізується (сім'я, школа, дошкільні установи, організації, неформальні об'єднання, ВНЗ, політичні партії, трудові колективи, армія, засоби масової інформації, громадська думка, сусіди, ровесники, колеги, знайомі...).

Соціалізація може бути **цілеспрямованою** (освіта та виховання) або **стихійною** (вулиця).

Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на **Первинну** (*соціалізація дитини*) та **вторинну** (*соціалізація дорослих*).

Етапи соціалізації:

Соціальна адаптація – це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до ролей, норм поведінки, що склалися у спільноті, до якої потрапив індивід.

Інтеріоризація – процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміни зовнішніх санкцій самоконтролем.

Залежно від віку індивіда розрізняють чотири етапи соціалізації:

1. Соціалізація дитини.
2. Соціалізація підлітка (нестійка, проміжна).
3. Тривала цілісна соціалізація (перехід від юності до зрілості у період від 17–18 до 23–25 років).
4. Соціалізація дорослих.

Соціалізація особистості у різні вікові періоди характеризується специфічними соціально-психологічними особливостями. Це безперервний процес. Найбільш інтенсивно процес соціалізації відбувається в дитинстві та юності, але розвиток особистості триває і в середньому, і в похилому віці. **Існують певні відмінності між соціалізацією дітей і дорослих:**

1. Соціалізація дорослих виражається головним чином у зміні їх зовнішньої поведінки, в той час як дитяча соціалізація коректує базові цінності.
2. Дорослі можуть оцінювати норми, діти спроможні лише засвоювати їх.
3. Дорослі не завжди погоджуються з батьками, дітям не дано обговорювати дії матері чи батька.
4. Соціалізація дорослих спрямована на те, щоб допомогти індивіду оволодіти певним чином мотивацію їх поведінки.

Процес, зворотний соціалізації, називається **десоціалізацією**. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми та цінності.

Ресоціалізація – процес докорінної зміни соціального середовища.

Соціальні відхилення

В усі часи суспільство прагнуло подолати небажані форми людської поведінки. Як небажана вважається поведінка злодіїв і геніїв, лінивих і занадто працелюбних. Різні відхилення в соціальній поведінці і діяльності від середньої норми – як в позитивному, так і в негативному напрямку – загрожували стабільності суспільства, яка завжди цінувалася більш за все.

Соціальна поведінка – це дії людини стосовно суспільства, інших людей, до оточуючої природи і речей.

Соціальна норма – це загальновизнане правило, зразок поведінки, дії.

Девіантна поведінка – це відхилення від прийнятих у суспільстві норм поведінки. Тобто це такі дії та вчинки людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам чи визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Суть девіантної поведінки полягає у недотриманні вимог соціальної норми в різних ситуаціях, що призводить до порушення взаємодії особистості і суспільства.

Девіантна поведінка поділяється на такі види:

- **Конформізм** – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;

- **Інноваційна** – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (*рекет, крадіжка, зловживання*);

- **Ритуалізм** – людина не визнає суспільні цілі та цінності, але дотримується прийнятих правил, діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;

- **Ескейпізм** – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людиною не визнаються ні цілі, ні засоби їх досягнення (*анархія, наркоманія, бродяжництво...*);

- **Бунт, заколот** – відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (*тероризм, радикалізм та ін.*).

Девіантна поведінка у широкому розумінні – це будь-які дії, які не відповідають соціальним нормам і стереотипам даного суспільства:

- **позитивна девіація** – самопожертвування, надпрацездатність, героїзм.

- **негативна девіація** – тероризм, крадіжки, суїцид, цинізм.

- **Девіантна поведінка** у вузькому розумінні – це негативні і несхвалювальні відхилення від соціальних норм: злочинність, пияцтво і алкоголізм, наркоманія, проституція, гомосексуалізм.

Вивченням проблем соціальних відхилень займається спеціальна галузь соціології.

Соціологія девіантної поведінки – це дисципліна, що в системності вивчає прояви девіації, її причини – як соціально-психологічні, так і загальносуспільні чинники, а також систематизує весь наявний матеріал, всі наукові джерела, підходи вивчення, принципи, що стосуються поведінки, діяльності людей та груп, які не відповідають загальноприйнятим нормам.

Об'єктом соціології девіацій виступають суб'єкти девіантної поведінки – люди, групи людей, організації.

Предметом даної дисципліни виступають характеристики та природа соціального явища як девіантна поведінка та діяльність і розгляд їх як специфічних відповідних відносин.

Проблемами девіацій займалися Ц. Ламброзо, У. Шелдон, З. Фрейд, Е. Дюркгейм та ін.

Нові тенденції взаємодії людини і суспільства у сучасних умовах

Більшість дослідників вважають стан сучасного суспільства кризовим, а взаємодію між суспільством та особистістю – проблемною.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, у результаті розширення комунікаційних можливостей, розвитку інформації усіх сфер суспільного життя досить багато людей в різних країнах світу вже не відчують своєї національної приналежності, не солідаризуються з такими соціальними спільнотами як нація, держава, релігійна конфесія, покоління тощо. Це стає причиною порушення соціальної рівноваги у суспільстві, оскільки воно не забезпечує дотримання основного принципу своєї єдності, інтегрованості – консенсусу, суспільної згоди стосовно основних цінностей.

Сьогодні, людині дозволяє успішно інтегруватися до соціального середовища, комп'ютерна грамотність, знання іноземних мов тощо. Технічна і технологічна модернізація виробництва спричинила до зміни характеру праці, що вимагає від працівника високого рівня фаховості, компетентності, творчості, самодіяльності.

Із суспільної точки зору найважливішими властивостями особистості є:

- її здатність узгоджувати власні цілі діяльності із суспільними, відповідальність за власні вчинки, за наслідки своєї діяльності;
- здатність до аналізу та адекватної оцінки суспільних явищ, самокритичність, загальний рівень культури, освіченість.

У сучасному світі, насиченому різноманітними конфліктами, для ефективної суспільної взаємодії усе більш важливими стають такі властивості особистості, як взаємна довіра, толерантність, визнання і повага до чужих цінностей, звичаїв, традицій, вірувань, гуманізм та духовність.

Сучасне українське суспільство переживає **період системної трансформації** – реформуються економіка і політика, глибокі зміни відбуваються у духовному житті народу. Успіх процесу

державотворення залежить від рівня консолідованості суспільства, здатності усіх його членів об'єднати зусилля для досягнення спільної мети – побудови економічно розвиненої, демократичної, правової держави – рівноправного члена світового співтовариства. Формування особистості, зорієнтованої на особисту причетність до реформування, суспільну солідарність, особисту відповідальність за те, що відбувається у нашому суспільстві, набуває вирішального для побудови нового суспільства значення.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте спільні та відмінні особливості понять “особистість”, “людина”, “індивід”.
2. Які складові визначають структуру особистості?
3. Що таке соціалізація?
4. Охарактеризуйте фактори, механізми та агентів соціалізації.
5. Розкрийте суть, поняття, “соціальна поведінка”, “соціальна норма”.
6. Як співвідноситься індивідуальне і соціальне в людині?
7. Як відбувається соціалізація особистості?
8. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
9. Що відбувається в результаті інтеріоризації?
10. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
11. Що є джерелом активності особистості?
12. Як називається поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів?
13. Якими є різновиди девіантної поведінки?

2.4. Гендерна соціологія. Соціологія сім'ї

План

- Суть, основні категорії гендерної соціології.
- Основні положення гендерної соціології. Соціологія сім'ї.
- Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення.
- Причини сімейних конфліктів.
- Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку.
- Сучасна демографічна політика України.

Суть, основні категорії гендерної соціології

Гендерні дослідження розпочалися у західноєвропейських країнах, США та Канаді з середини 70-х років XX ст.

Значний внесок у розвиток цієї науки внесли Роберт Столлер, Сандра Бем, Мак Кі, Шерріфс, Т. Мельник, Л. Лавриненко та ін.

Гендерна соціологія – це галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої спільнот.

Гендерні дослідження – дослідження соціальних та соціально-психологічних особливостей жінок або чоловіків.

До категорій гендерної соціології належать поняття:

Гендер, стать, фемінізм, маскуліність, андогінність, сексизм, біахарт, патріархат.

Поняття **“гендер”** означає соціальне очікування від представників кожної статі. Але, на відміну від поняття “стать”, воно стосується не біологічних а соціальних рис. Тобто, якщо зі статтю пов’язані лише фізичні відмінності будови тіла, то з гендером – психологічні, соціальні, культурні відмінності між чоловіками та жінками.

У світовій соціології біологічну стать визначають терміном “sex”, а соціальну – “гендер”.

Не пов’язані з біологічною статтю поняття “маскуліність” та “фемінність”. Вони позначають відмінні психологічні характеристики. **Маскуліність** асоціюється з активністю, незалежністю, самовпевненістю, а **фемінність** – із залежністю, несміливістю, сентиментальністю. Вищий рівень споріднення рис маскуліності та фемінності, досягнутий однією особою, свідчить про її **андрогінність**. Андроґінна особа має більший вибір варіантів моделювання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування. **Андроґінність** – це індивідуальна здатність особи залежно від конкретних ситуацій діяти водночас по-жіночому і по-чоловічому.

Термін **“сексизм”** був запропонований феміністами за аналогією з расизмом і означав систему установок, що виправдовують соціальну нерівність жінки посиленням на особливості жіночої природи, нібито нездатної до соціальної творчості. У наш час цей термін набув більш широкого значення і вказує на дискримінацію за статевими ознаками як жінок, так і чоловіків.

Патріархат – форма суспільних відносин у період розрух первісного суспільства коли чоловік відігравав домінуючу роль у господарстві, суспільних відносинах та сім'ї.

Матріархат – це система, в якій жінка займає панівне становище в суспільстві.

Біархат є формою суспільного устрою, за якого чоловіки і жінки мають рівне становище в суспільстві.

Основні положення гендерної соціології

Гендерна соціалізація є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок.

Первинна гендерна соціалізація людини починається з моменту народження, коли батьки та інші дорослі навчають дитину її ролі хлопчика або дівчинки. Свою статеву належність вона усвідомлює вже в 1,5 року, дворічна вже знає свою стать, у 3–4 роки свідомо розрізняє стать, часто асоціюючи її з зовнішніми ознаками, наприклад, з одягом. У 7–8 років поглиблюється статева диференціація поведінки (різні інтереси хлопців і дівчат, різні ігри та партнери, стилі поведінки). Усвідомлення дитиною своєї статевої ролі охоплює уявлення про те, наскільки її якості відповідають очікуванням та вимогам чоловічої або жіночої ролі.

Усвідомлення своєї належності до певної статі та готовність дотримуватись відповідних суспільних гендерних норм називається гендерною ідентичністю.

Деякі вчені вважають, що на розвиток гендерної ідентичності впливають процеси моделювання, зміцнення, самосоціалізації. При моделюванні діти імітують поведінку дорослих, спочатку наслідують людину, яка про них турбується найбільше (мати, няня), потім батька, друзів, учителів, кіногероїв.

Процес зміцнення пов'язаний з нагородами та покараннями. Батьки заохочують поведінку, яка відповідає статі дитини, та негативно ставляться до протилежних дій. Причому хлопців частіше і сварять, і хвалять. Батьки більш занепокоєні, коли сини проявляють риси фемінності, ніж коли дочки демонструють ознаки маскулінності. Засуджуючи несамотійність хлопців, вони спокійно ставляться до незалежності дівчат від інших. **У процесі самосоціалізації** діти на основі вербальної та невербальної взаємодії готують себе до життя в суспільстві, поступово усвідомлюючи, що певна поведінка викликає

пошану або осуд оточення. Це означає, що дитина спочатку осмислює свою стать, потім намагається поводитися адекватно своїм уявленням про норми поведінки особи її статі.

Відповідно дівчат готують до виконання господарських обов'язків (*батьки, вихователі заохочують їх участь у домашніх справах, бути ніжними та охайними, грати з ляльками*), а хлопців – до позасімейної, публічної діяльності (*їм надають більшої незалежності, схвалюють активність і самостійність*).

Отже, **гендерна ідентичність формується різними способами:** внаслідок позасвідомого наслідування дитиною поведінки людей своєї статі; намагань поводитися відповідно; спілкування з друзями (дітьми) своєї та протилежної статі; під впливом навчання і заохочення певної поведінки дитини дорослими. До 20 років завершується первинна гендерна соціалізація, одним з головних агентів якої є родина.

Невідповідність суспільним нормам, що висуваються до гендерних ролей створює численні суперечності, які призводять до конфліктів.

Гендерно-рольовий конфлікт – це суперечність між традиційними уявленнями про гендерну роль і реальними потребами людини та з реальними рольовими проявами особистості.

Крім гендерно-рольового конфлікту можуть виникати інші види дисгармоній, зокрема статеві девіації.

Статеві девіації – це відхилення від нормативів статевих і гендерних ролей. Це крайні, найбільш серйозні форми порушень.

До статевих девіацій можна віднести транссексуалізм, гомосексуалізм та трансвестизм.

Значно впливають на гендерну соціалізацію гендерні стереотипи.

Гендерні стереотипи – механізми, що забезпечують закріплення, трансляцію засвоєння (в процесі соціалізації) гендерних ролей від покоління до покоління без врахування об'єктивних соціальних змін (які впливають на процес формування особистості та її гендерно-рольову активність).

У суспільній свідомості вони функціонують як стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру відповідно до понять “чоловіче” та “жіноче”. **Типово чоловічий образ** – це сукупність рис, пов'язана із соціально необмеженою поведінкою, компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. **Типово жіночий образ** – характеризує соціальні й комунікативні навички, теплоту, емоційну підтримку.

Стереотипи створюються суспільством штучно, формуючись протягом багатьох років, важко піддаються коригуванню або ліквідації, обмежують свободу, можливості людини, прийняття рішень у різних сферах життєдіяльності. Тим більше, що, як відомо, не існує чисто “чоловічої” або чисто “жіночої” особистості; будь-яка особистість втілює у собі риси як фемінності, так і маскулітності.

Отже, стереотипи дуже повільно змінюються.

Ще одним **важливим питанням** зі сфери наукового аналізу гендерної соціології є **насильство** щодо жінок. У повсякденному житті поширені такі **форми насильства проти жінок**, як домашнє, сексуальні домагання на робочому місці, зґвалтування, примушення до заняття проституцією, торгівля жінками. Але насильства зазнають не тільки жінки, а й чоловіки.

Кризові періоди життя суспільства супроводжуються зростанням насильства. У сучасному українському суспільстві ця тенденція домінує як на сімейному, так і на суспільному рівнях. Вона становить значну загрозу не тільки для життя та здоров'я жінок, а й для розвитку суспільства та формування сімейних цінностей. Саме тому це питання не може розглядатися відокремлено від питань влади та прийняття рішень у сім'ї. Суттєва відмінність у доходах, стартових можливостях жінок і чоловіків, гендерна нерівність у сфері економіки та побуту є передумовами насильства взагалі й між статями зокрема.

Залежно від місця здійснення визначають такі рівні насильства:

1. Фізичне, сексуальне, психологічне насильство в сім'ї: нанесення побоїв, сексуальний примус щодо дівчат, зґвалтування жінки чоловіком, експлуатація (примус до непосильної праці), постійні образи та знущання.

2. Фізичне, сексуальне, психологічне насильство в суспільстві: зґвалтування, сексуальні домагання й залякування на роботі, в навчальних закладах та інших місцях, торгівля жінками, примушення до заняття проституцією.

За іншою класифікацією виділяють такі форми насильства: сексуальне; домашнє, або родинне; емоційне насильство (*образи, лайка, докори, зневажливе ставлення, невиправдані ревності, погрози, ігнорування, маніпуляція, звинувачення, формування почуття провини*); насильство на роботі; фізичне насильство (*побиття жінок, ляпаси, викручування рук, штовхання тощо*); економічне насильство (*заборона на працю поза оселею, відмова в грошах або надання недостатньої кількості грошей, відбирання грошей або приховування*

доходів); вербальне насильство (*окрики, брутальність, брудна лайка, нецензурні вирази*); використання дітей проти матері (*залякування тим, що вона більше не побачить своїх дітей, заяви, що вона погана мати і буде відчувати себе винною щодо “кинутих” дітей, використання дітей для передачі погроз*); лінгвістичний сексизм (*дискримінація з використанням мовних зворотів*); обмеження свободи поведінки (*ізоляція від навколишнього середовища, перешкоджання у спілкуванні з друзями та родичами, заборона запрошувати додому своїх знайомих*).

Отже, застосування гендерного підходу під новим кутом зору розкриває більшість традиційних для соціології проблем, зокрема й сім'ю як об'єкт соціологічного дослідження. Безпосередньо вивчає сім'ю як специфічне суспільне утворення спеціальна соціологічна теорія – соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї – галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномену в конкретних соціокультурних умовах.

Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення

Предмет соціології сім'ї – специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством та всередині сім'ї.

Об'єкт її – сім'я як мала соціальна група і як специфічний соціальний інститут регулювання відтворення людини за допомогою певної системи норм, ролей. Найчастіше соціологія сім'ї використовує категорії “сім'я”, “шлюб”, “умови життя” тощо. Сім'я є соціальним інститутом і малою соціальною групою, що має історично визначену організацію, члени якої пов'язані родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю.

Шлюб є історично змінною соціальною формою стосунків між чоловіком та жінкою, через яку суспільство впорядковує й санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні та батьківські права й обов'язки.

Сім'я є складнішою системою ніж шлюб, оскільки вона, здебільшого, об'єднує не тільки подружжя, а й їх дітей і найближчих родичів.

Ознаки сім'ї:

- шлюбні зв'язки;
- зв'язки спорідненості (через шлюб і по крові);
- спільний бюджет;

- спільний побут.

Типи сімей:

- нуклеарна (подружня пара з дітьми);
- розширена (більше двох поколінь проживає разом);
- повні сім'ї (є і батько і мати);
- неповні сім'ї (в сім'ї є або мати, або батько).

Категорія “умови життя сім'ї” означає сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників **макросередовища** (загальні соціальні умови – економічні, соціальні, політичні, демографічні, культурні, екологічні, етнічні) і **мікросередовища** (найближче соціальне оточення, середовище безпосереднього проживання сім'ї – ступінь урбанізованості, характеристика можливої зайнятості, кількісні і якісні характеристики сфери обслуговування, наявність дошкільних установ, наявність освітніх закладів, етнічні характеристики, демографічні характеристики, наявність закладів охорони здоров'я, кількісні і якісні характеристики спортивних закладів, кількісні і якісні характеристики закладів культури).

Структура сім'ї визначається сукупністю стосунків між її членами, що зумовлює відповідні її типи:

✓ **за формою шлюбу:** моногамні сім'ї (шлюб між одним чоловіком та однією жінкою); полігамні (шлюб одного чоловіка з кількома жінками); сім'ї, що базуються на шлюбі однієї жінки з кількома чоловіками (поліандрія); сім'ї, де шлюб має групову форму (груповий шлюб);

✓ **залежно від сфери вибору чоловіка або дружини:** ендогамні (укладаються між партнерами однієї соціальної групи) та екзогамні (між партнерами з різних соціальних груп);

✓ **за ієрархією престижу та влади:** патріархальні (влада належить чоловікові), матріархальні (влада у жінки), егалітарні (влада розподіляється між чоловіком і жінкою порівну);

✓ **за місцем мешкання подружжя після шлюбу:** патрилокальні (молоді мешкають у домі батьків чоловіка) та матриликальні (у домі батьків жінки);

✓ **за мотивацією партнерів:** шлюб за коханням, за розрахунком та за шаблоном (укладається тоді, коли працює міркування “Всі мої однолітки одружуються, значить пора і мені”);

✓ **за економічним критерієм:** рівний, нерівний (різниця у віці,

прибутках), калімний (викуп за наречену).

Також шлюб може бути:

гостьовим (подружжя має дві квартири та живе окремо, відвідуючи один одного 2-3 рази на тиждень);

повторний шлюб (вступ у шлюб з іншим партнером після розірвання попереднього шлюбу);

цивільний шлюб (оформлений в органах державної влади без участі церкви);

ранній шлюб (укладається між особами, які не досягли 17-18 років);

конкубінат (зв'язок одруженого чоловіка із незаміжною жінкою, яка має від нього дітей);

свінгерство (шлюбне утворення, що передбачає обмін дружинами та чоловіками).

Таким чином, шлюб – це своєрідний контракт, який укладається між трьома сторонами – чоловіком, жінкою та державою.

Типи структур сім'ї змінюються, залежно від соціокультурних, економічних, історичних умов.

У сімейному кодексі України (ст. 21) зазначається, що шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів громадянського стану, проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без шлюбу не є основою для виникнення у них прав і обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу не є основою для виникнення у жінки і чоловіка прав і обов'язків подружжя. Шлюбний вік для жінки встановлюється в 17 років, а для чоловіків – у 18 років. За заявою особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Шлюб засновується на вільній згоді жінки і чоловіка. Примус жінки і чоловіка до шлюбу не допускається. Як до реєстрації, так і після реєстрації шлюбу подружжя може укласти шлюбний договір.

Шлюб майже завжди об'єднує двох осіб протилежної статі, проте в деяких культурах допускаються різні види гомосексуального шлюбу.

Зазначимо, що останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення, особливо серед молоді, так званий феномен співжиття. **Співжиття** – це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою сексуальні стосунки, але не одружуються.

Гендерна соціологія у своїх дослідженнях спрямовує погляд

передусім на такі **проблеми сучасної сім'ї**:

- причини панування чоловіків у родині та в суспільстві загалом;
- стереотипи свідомості чоловіків і жінок, що виправдовують підлеглий стан жінок у сім'ї та суспільстві, а також засоби, за допомогою яких чоловіки підтримують ці стосунки;
- непаритетний розподіл сімейних ролей тощо.

Причини сімейних конфліктів

Значну увагу соціологів привертає така проблема, як стабільність сім'ї, яка весь час зменшується. Аналізуючи **причини розлучень**, соціологи називають такі:

- суперечки між подружжям щодо реалізації професії, праці, дому, забезпеченості побуту, виховання дітей;
- фінансові проблеми;
- неспівпадання очікуваного від шлюбу із реаліями життя;
- проблеми сексу і як наслідок морально немотивовані позашлюбні зв'язки, лібералізація норм сексуальної поведінки;
- відносини з родичами;
- релігійні, політичні мотиви;
- дуже загрозливі особисті розбіжності: за характером, за здібностями, за прихильностями, звичками (куріння, вживання алкоголю).

Польський соціолог Ян Щепанський характеризував **кризу в сім'ї** як явище, якому притаманні такі фактори:

- шлюбний трикутник;
- крах надій періоду обручення;
- крах надій по відношенню до дітей;
- тавро ганьби на одному із членів подружжя (пияцтво, позашлюбна дитина);
- економічна криза (життєві катастрофи, лихо, пожежа);
- війна;
- тривале розлучення;
- деморалізація.

Найбільш вразливими є сім'ї в перші роки свого життя в зв'язку із наступними причинами:

Відсутня система підготовки молоді до шлюбу, психологічна допомога молодій сім'ї.

У молодих людей ще не сформовані “моделі”, взірці сімейних відносин щодо авторитетів у сім’ї, розподілу обов’язків, взаємовідносин з батьками, його та її друзями, ставленні до роботи кожного із них;

Часто ледве побравшись молоді формують установку на розлучення (не вийде так як мрію, негайно розлучусь).

Розлучення дуже шкодить дітям. У дошкільнят вони породжують страх, невпевненість у собі. Діти вважають себе винуватцями розлучень. Старші діти під впливом розлучення батьків стають дуже дратівливими, замкненими, відлюдними. Через два роки вони заспокоюються, але ще років шість знаходяться в полоні почуття самотності.

Соціологи вважають, що існують внутрішні і зовнішні обставини, які утримують подружжя в шлюбі.

Внутрішні обставини:

1. Кохання, яке виступає головною причиною вибору, почуття обов’язку перед дітьми, іншим членом подружжя.

2. Взаємне прагнення до кар’єри, благоустрою і здійснення планів.

3. Піклування про спільне житло, домашнє господарство, про дітей, розподіл обов’язків в цих сферах.

4. Прагнення виправдати очікування середовища (*родичів, знайомих, колективу*).

5. Можливість гармонійного розвитку як чоловіка і жінки, так і дітей.

6. Іноді реалізація антисоціальних інтересів.

7. Прагнення бути приватним власником, мати власну справу.

Зовнішні обставини:

1. Допомога, державна підтримка сім’ї.

2. Стримуючі санкції держави, які роблять неможливим розлучення.

3. Тиск громадської думки, можливість позбутися престижу, певного статусу через розлучення.

4. Тиск економічних умов.

5. Вимоги середовища щодо піклування про дітей.

Соціологія шлюбу виробила певні **критерії успішності подружжя**:

- суб’єктивне відчуття щастя в обох членів подружжя;
- реалізація очікуваних планів;
- розвиток особистості чоловіка і жінки, дітей;
- взаєморозуміння, вміння вирішувати позитивно конфлікти між членами сім’ї.

Від стану сім'ї як соціального інституту і особливої морально-психологічної спільності в значній мірі залежить стабільність суспільства і перспективи його розвитку. Досвід розвитку сучасної цивілізації на основі пріоритету загальнолюдських цінностей показує, що найбільших соціально-економічних результатів досягли ті країни, в яких сім'ї і архаїчні сімейні відносини органічно вписувались в соціальну структуру (Японія, Південна Корея та ін.). Навпаки, деформація сімейних відносин, яка проявляється у *збільшенні кількості розлучень, зростанні злочинності підлітків, втрати молоддю віри у соціальні і моральні ідеали*, призводять сім'ю до кризи, до знищення багатьох соціальних цінностей. Криза сім'ї значно знижує її позитивну роль в суспільному житті, вихованні молоді, формуванні духовних засад особи.

Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку

Функції сім'ї відображають систему взаємодії сім'ї і суспільства, з одного боку, і сім'ї і особи з іншого боку. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї. Залежно від сфер життєдіяльності можна виділити такі основні функції сучасної сім'ї:

1. Репродуктивна функція. Її називають ще функцією дітонародження або відтворення населення (*Прийнято виділяти три типи репродуктивності сім'ї – багатодітну, середньодітну, малодітну. Зараз намітилась тенденція до малодітного типу відтворення населення*).

2. Виховна функція – це здійснення соціалізації дитини і виховання дітей аж до досягнення ними соціальної зрілості (*виховання – це система цілеспрямованого впливу на особистість з метою прищеплення їй певних моральних норм і зразків поведінки, а також морально-психологічних і фізичних якостей*).

3. Соціально-статусна – сім'я забезпечує передачу певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури суспільства.

4. Первинного соціального контролю – відповідальність та обов'язки батьків щодо поведінки дітей. Моральна регламентація поведінки членів сім'ї. Санкції за неналежну поведінку.

5. Економічна або функція матеріального забезпечення.

Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів сім'ї. Надання матеріальних коштів одним членам сім'ї від інших.

6. Господарсько-побутова. Догляд за дітьми. Надання господарсько-побутових послуг одним членам сім'ї від інших.

7. Функція дозвілля – це організація дозвілля членів сім'ї. Задоволення потреб у спільному відпочинку (*успіхи телебачення, відеотехніки і поліпшення житлових умов населення знову висунули “домашнє вознище” на одне з перших місць у розподілі вільного часу людей*). Контроль у сфері відпочинку.

8. Функція духовного спілкування – це розвиток членів сім'ї як особистостей. Духовне взаємозбагачення членів сім'ї.

9. Емоційна функція – це емоційна підтримка членами сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті і коханні.

10. Сексуальна функція – це задоволення сексуальних потреб у шлюбі. Контроль сексуальної поведінки членів суспільства.

Тенденції в розвитку сучасної сім'ї

Позитивні.

Шлюб, який є основою сім'ї, став рівноправним, добровільним, вільним від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб.

Додержання принципу егалітарності (на противагу патріархальності, чоловічої авторитарності), який не обмежує права і гідність чоловіка та жінки, забезпечує кожному рівні можливості професійного та духовного зростання.

Економічна незалежність жінок (у ХХ ст. стало нормою те, що жінки працюють, роблять кар'єру, заробляють нарівні, а іноді і більше ніж чоловіки).

Негативні:

- збільшення кількості розлучень;
- зменшення кількості повторних шлюбів;
- збільшення кількості осіб, які взагалі не вступають у шлюб;
- зменшення кількості розширених сімей
- збільшення кількості дітей народжених поза шлюбом;
- низька народжуваність;
- збільшення кількості неповних сімей;
- відтягування часу вступу до шлюбу;
- домашнє насильство;
- сексуальне скривдження дітей;
- лібералізація сексуальної поведінки.

За даними перепису 2001 року в Україні налічується понад 17 млн. сімей, з яких понад 11 млн. – в міських поселеннях і майже 6 млн. – у сільській місцевості. Кількість сімей зростає швидше чисельності населення, що відображає тенденцію до відокремлення молодих сімей і скорочення її величини як серед міського, так і сільського населення. Частка сімей з однією дитиною становить 30,4%, з двома – 49,3%, з трьома – 7,4%, багатодітних сімей – 2,9%, бездітних – 10%.

Нині в Україні переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75%, а на сім'ї з двох і більше подружніх пар – 4,8%. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружилися, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Процес етнічної асиміляції призводить до утворення етнічно змішаних сімей.

Сучасна демографічна політика України

Суб'єкт демографічної політики – держава як засіб державного впливу на відтворення населення в потрібному для суспільства напрямі.

Об'єкт – складні і важкозавбачувані демографічні процеси – народжуваність і смертність, заходи щодо оптимізації їх співвідношення.

Більшість досліджуваних у сфері демографічних відносин явищ: шлюбність, розлученість, міграції тощо були і залишаються, в основному, особистою справою ІНДИВІДУАЛЬНОЇ подружньої пари, сім'ї. Тому управління демографічною поведінкою не може спиратися на будь-який примус чи заборони. **Вплив демографічної політики на демографічні процеси в суспільстві може бути прямим (обмеження законодавчим шляхом міграції, оформлення шлюбів чи народження дітей, планування підготовки спеціалістів тощо) і непрямим (підвищення рівня життя, залучення населення до створення умов для збільшення кількості дітей у сім'ї, пропаганда тих чи інших професій тощо).**

Одним з головних напрямів демографічної політики є **розробка політики**, яка буде оптимальною з точки зору відтворення населення, врахування джерел і засобів існування, становище жінки, типу стосунків між подружжям та ін.

Концепція сімейної політики України включає:

- створення оптимальних умов для сімейно-шлюбної орієнтації молоді;
- необхідність перегляду чинного законодавства відносно різних пільг матерям, тобто їх потрібно узгоджувати з реальною економічною ситуацією в країні;
- врахування не лише материнства і пов'язаних з ним проблем, але і батьківства як складової частини сімейного життя і повноцінного дитинства;
- вивчення труднощів спільного подолання виникаючих проблем;
- регулювання міграційних процесів від масштабів та інтенсивності яких багато в чому залежить характер і розвиток демографічних процесів.
- зміцнення здоров'я, збільшення тривалості життя.

Довідка

За розрахунками експертів ВОЗ, здоров'я населення країни на 50 % визначається способом життя (харчування, умови праці, матеріально-побутовим факторами). На 20 % умовами зовнішнього середовища, "природно-кліматичними факторами, 20 % генетикою на 10 % охороною здоров'я.

З 1991 року населення України скоротилося на 1,15 млн осіб. Смертність населення досягла 14,5 на 1000 жителів. Цей показник в Україні майже на третину вище ніж в Європі і на 60 % вище ніж в Канаді. Його збільшення обумовлено зниженням народжуваності накопиченням у складі населення осіб похилого віку. Кількість пенсіонерів зростає з 13 % до 22 %.

Середня тривалість життя зменшилася і складає для чоловіків 61 рік. Нині лише 20-25 % немовлят народжуються абсолютно здоровим в інших є дефекти різного складу. В Україні 1,3 млн інвалідів, серед громадян працездатного віку, кількість дітей інвалідів – 135 тис.

Невпинно зменшується народжуваність, якщо в повоєнні роки народжувалося 22 дитини на 1000 населення, то в 1985 – 15,3, у 1990 – 13, а в 1995 році лише 10,1.

Питання для самоперевірки

1. У чому суть гендерного підходу?
2. Дайте визначення головних категорій гендерної соціології: гендер, феміністичність, маскуліністичність, патріархат, біархат.
3. Що таке гендерна соціалізація? Які чинники впливають на цей процес? Розгляньте відмінності у соціалізації чоловіків і жінок.
4. Проаналізуйте суть та роль гендерних стереотипів.
5. Що вивчає соціологія сім'ї?
6. Яка різниця між поняттями “шлюб” і “сім'я”?
7. Як ви ставитесь до запровадження шлюбного контракту?
8. Що головне у підготовці молодого чоловіка до сімейного життя?
9. Які ви знаєте основні типи сімей?
10. Що слід розуміти під демографічною політикою та демографічними процесами?

2.5. Соціологія гуманітарної сфери

План

- Соціальна суть культури.
- Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства.
- Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму.
- Статус, предмет і об'єкт соціології освіти.
- Освіта та її функції і структура.
- Тенденції і проблеми модернізації сучасної вітчизняної освіти.
- Соціологічна освіта в Україні: проблеми та перспективи
- Наука як особливе знання.

Соціальна сутність культури

Одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому, є культура. Спершу слово “культура” означало догляд землі. Згодом ним стали позначати все, що створила людина, а культурою вважати все, що відрізняє людину від природи. В цьому розумінні розвиток людства – це розвиток його культури.

Культура як соціальний феномен – явище складне, поліструктурне. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини.

Культура як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку, системою контролю за соціальною поведінкою (*система соціальних структур і соціальних відносин щодо культурного феномену, особливості взаємодії культури як соціального інституту із суспільством*).

Традиційно культуру розглядають як сукупність цінностей. Ціннісний вимір – один з найважливіших у культурі.

Отже, у **вузькому значенні культура** – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству; у **широкому** – соціальний механізм взаємодії (*засоби, способи, зразки*) особистості, спільноти із середовищем існування (*природним і соціальним*), які забезпечують передачу досвіду та розвиток діяльності. Тобто **культура** є якісною характеристикою людської діяльності, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Різноманітність виявів людської культури відповідає багатогранності людської діяльності.

Культура (*має латинське походження – це догляд, освіта, розвиток*) – це **структурний елемент соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.**

До культури відносимо: речі матеріального побуту, засоби, предмети праці, специфічні соціальні інститути культури, які організують продукування духовних цінностей (*науки, літератури, мистецтва тощо*), їх поширення (*школи, вузи, спеціальні художні, музичні, культурно-освітні навчальні заклади, бібліотеки, музеї тощо*), і самі ідеї (*еволюції, адаптації, відносності, національної самосвідомості*), які теж організують навколо себе наукові, філософські системи, інтелектуальні напрями.

Загалом найширшу сукупність предметів, закладів, уявлень, ідей, зразків поведінки, функціонально з'єднаних із зазначеними елементами, називають культурним комплексом. *Наприклад, вищий навчальний заклад – це окремий елемент культури, а вся освітня система – школи, ВНЗ, центри практики, Міністерство освіти, якість навчання та підготовки фахівців – величезний комплекс.*

Культурні комплекси надають своєрідності суспільству, їх розвиток свідчить про еволюцію цивілізації, вони впливають на життя суспільства, і навпаки.

Культура як соціальний інститут реалізує свою діяльність через функції.

Творча функція. Полягає у продукуванні нових знань, норм, цінностей, їх оновлення, а в окремих випадках запозичення з інших культур і народів. При цьому культура, використовуючи досягнення світової цивілізації, повинна перетворювати їх у національні зразки, створювати на їх основі власні економічні та політичні структури, формувати менталітет нації.

Функція накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, збережена в мові, духовній культурі, у речових засобах – текстах, книгах, архітектурних пам'ятках та ін.

Ціннісно-нормативна функція. Фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму.

Комунікативна функція. Виявляється через механізм міжкультурної комунікації, тобто через механізм сприйняття “нового”, соціального спілкування, обміну інформацією між людьми, які є носіями відмінних між собою цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Світоглядна (гносеологічна) функція. Полягає у впливі на формування і розвиток світогляду як суттєвого елемента культури, у межах певної культурної системи.

Адаптаційна функція – тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості, позаяк процес адаптації починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного.

Функція соціального контролю. Виявляється в дії таких елементів культури, як право і мораль.

Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства

З розумінням культури як всезагального явища пов'язано виокремлення політичної, економічної, екологічної та інших її видів – культури праці, побуту, дозвілля, організації, управління тощо.

Відповідно до змісту діяльності її поділяють на:

- матеріальну та духовну.

Відповідно до рівня, форм соціальної взаємодії поділяють на:

- суперкультуру (*культуру конкретного суспільства*);
- субкультуру (*культуру спільнот*);
- контркультуру (*культуру девіантних соціальних груп*);
- культуру соціальних груп тощо.

Соціологія вивчає співвідношення різних субкультур, контркультур, суперечності між ними та домінуючою субкультурою суспільства, виявляє особливості різноманітних соціальних груп. **При цьому виявляються дві тенденції:**

- оцінювання інших культур за стандартами власної (*етноцентризм*);
- оцінювання будь-якої культури за її власними стандартами (*релятивізм*).

Історичними є дві форми культури: елітарна (*професійна*) та народна (*побутова*). *Елітарну культуру* створювала обмежена кількість людей, *народна* – пов'язана з широкими народними масами.

Особистісну, локальну, соціальну системи знань, цінностей, норм і зразків найповніше виражають особливості існування **основних форм художньої культури:**

- високої (*елітарної*);
- народної (*фольклору*);
- масової.

Висока і народна культура виникли ще за часів розподілу праці й розвивались, постійно взаємодіючи, зберігаючи при цьому свою специфіку. Вони, як правило, поширювались серед індивідів з різним рівнем освіченості й культури. З демократизацією суспільства вони дедалі більше втрачали свою соціально-групову прив'язаність, набували стильового розмаїття, модифікування.

Науково-технічний прогрес та активний розвиток засобів комунікації зумовили **формування масової культури**, яка апелює до всіх, поширює цінності, доступні більшості людей, розрахована для масового вжитку. Завдяки своїй смислової та художній спрощеності, технічній доступності вона помітно витіснить високу і народну культуру. *Створена у попередні десятиліття масова культура зруйнована або руйнується, натомість з'являється багато субкультур, серед них далеко не кращі зразки американської та західноєвропейської масової культури (бойовики, детективи, еротичні стрічки, бульварна література тощо).*

Увага до масової культури зумовлена її необмеженими можливостями у подоланні замкненості національних культур, інтеграції їх у світовий культурний простір.

За сучасних умов зростає інтерес до **традиційної народної культури**. Традиції особливо яскраво виявляються у сфері духовного виробництва, фольклорі, містять у собі стабілізуючі елементи, завдяки яким регулюють життєдіяльність людини.

На сучасному етапі розвитку теорії та практики управління дедалі частіше вживається поняття **“організаційна культура”**. Пов’язано це із загостренням конкуренції, глобалізацією політичних, соціально-економічних процесів. Реалізація цілей конкретної організації потребує певних засобів, соціальної бази, які утворюють організаційну систему. Тому організаційна культура як підсистема організації (*культура фірми, підприємства, корпоративна культура*) і як процес (*культура діяльності*) доповнюють, взаємообумовлюють одна одну. Для соціології важливі передусім взаємодії та відносини членів організації (персоналу) в даному соціокультурному просторі.

Організаційна культура постає як:

- сукупність поведінки, символів, ритуалів і міфів, які відповідають цінностям, що поділяються кожним членом організації;
- сукупність уявлень працівників про мету їх діяльності, відносини між керівником і підлеглими;
- сукупність прийомів і правил вирішення проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції працівників.

Культура в організації, як і в суспільстві, створює певну ауру, є її духом. На стан організаційної культури впливають **зовнішні** (*зразки і стандарти поведінки навколишнього середовища*) та **внутрішні** (*специфіка кадрового складу, управління персоналом*) чинники. *Серед чинників, які впливають на розвиток організації, є її лідери та зовнішнє середовище.*

Соціологія виокремлює такі структурні елементи культури:

1. Особистісна система усвідомлюваних знань, цінностей, норм і зразків, які регулюють поведінку та діяльність. Йдеться про моральну, естетичну, політичну, професійну, гуманітарну, науково-технічну культуру особистості, рівень якої визначається її соціалізованістю, зв’язком із культурною спадщиною, розвинутістю індивідуальних здібностей.

2. Локальна система знань, норм, цінностей, зразків соціальної групи, спільноти (*територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної, психологічної та ін*). Ця культура, розвиваючись у часі, проходить етапи зародження, розквіту та занепаду. Виникає в конкретному оточенні, має власну систему цінностей, особливий культурний клімат і може розглядатися як субкультура.

3. Соціальна система знань, норм, цінностей, зразків, формально прийнятих, функціонально корисних, які закріпилися у суспільній практиці та регулюють форми діяльності. Культура в такому разі представлена матеріальними предметами, в яких втілений досвід людства, а також духовними цінностями суспільства.

До основних елементів культури належать: норми, цінності, ціннісні орієнтації, зразки поведінки, зразки діяльності, менталітет, інтереси, соціально-культурне середовище, інститути культури тощо.

Одним із впливових елементів культури є **менталітет, тобто особливості індивідуальної та суспільної свідомості людей, які формуються залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища існування людини**. Будучи формою вияву групової свідомості, менталітет допомагає зрозуміти своєрідність сприймання та оцінки різноманітними соціальними і політичними групами певного суспільного явища або процесу, узагальнене і поширене уявлення про них особистості, соціально-політичного інституту, групи, організації та інших елементів соціально-політичної реальності. Водночас він відіграє важливу роль у забезпеченні єдності групи з укоріненими в ній загальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Збереження культури реалізується через культурну діяльність людей – створення, поширення та засвоєння культурних цінностей.

Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму

Сучасні реформи в соціально-політичній, економічній сферах відбуваються за відсутності адекватної системи цінностей, норм, моделей соціальної діяльності. За таких умов тривалий час функціонуватимуть застарілі соціокультурні інститути, цінності й норми. З огляду на це необхідно співвідносити мету й характер реформ з реальними умовами та орієнтаціями людей, враховувати

особливості культури соціуму, окремих верств і груп. В іншому разі культурну політику спіткає крах, а культуру – загальна криза:

- втрата культурою своєї основної людинотворчої функції;
- зростання шовіністичних настроїв, піднесення цінностей національної культури над цінностями культурніших етносів;
- переорієнтація зусиль зі сфери продукування культурних цінностей у сферу поширення та використання їх;
- припинення розвитку нових стилів і напрямів у художній творчості, мистецтві, архітектурі, поява маси еклектичних культурних зразків, зниження художнього смаку, здатності творити “за законами краси”;
- зростання ірраціоналізму, мессіанських та містичних настроїв, поширення антиінтелектуалізму, ганьбливого ставлення до творців духовних цінностей;
- поширення масової культури, активізація субкультур, різноманітних сленгів, допуск ненормативної лексики на сторінки друкованих видань, у засобах масової інформації;
- перетворення процесу освіти та виховання на процес трансформації, передачі знань;
- зниження регулятивної функції моралі, утвердження імморалізму як принципу буття;
- втрата культурою здатності до саморозвитку, вимкнення потреби в інокультурних зразках;
- десакралізація базових цінностей культури, формування “ціннісного вакууму”;

Особливості культурної ситуації в Україні визначають такі субкультурні підсистеми: висока інтелігентська субкультура, яка розвиває традиції елітарної культури; радянська культура, заснована на патерналізмі; субкультура ліберальних цінностей, що охоплює частину молоді, підприємців, інтелігенції; комплекс маргінальних субкультур нижчого класу, яким властивий переважно тоталітарний підхід до особистості. Внаслідок деградації системи радянських культурних цінностей утворюється соціокультурна ніша, за заповнення якої борються західна і маргінальна субкультури. Але найглибше криза культури виявляється у кризі особистості.

Отже, на початку XXI ст. істотно змінюється розуміння та роль культури в суспільстві. Значно свідомішим є використання науки, освіти, технічної, фізичної, духовної, моральної культури в організації та нормалізації трудової та суспільної діяльності людей.

Розширилося використання етнокультурного чинника у формуванні нових суспільних відносин. Суспільство XXI ст. визначатиметься не стільки товарами, як формуванням і поширенням високої культури, знань, освіченості, кваліфікації, обміну інформації. Оновлення знань, передусім соціальних, кваліфікації, навичок стане особливо важливим у житті кожної людини, передбачаючи розвиток її здібностей, активізуючи її науковий, культурний і моральний потенціали.

Статус, предмет і об'єкт соціології освіти

Освіта – один із найдавніших соціальних інститутів, це складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передачі, освоєння і перероблення знань, умінь, навиків і соціального досвіду. Крім того, освіта є і системою навчальних і виховних закладів, що здійснюють різноманітні форми реалізації навчального процесу.

Освіта – як соціальне явище – є об'єктом дослідження багатьох наук (педагогіка, психологія, філософія, історія), кожна з яких має свій аспект і специфіку дослідження. Соціологія освіти (одна із галузей соціології), вивчає соціальний аспект освіти, дозволяє розглядати її з позиції суспільних відносин, її взаємодії із суспільством, впливу на суспільний розвиток, її сфери і структуру.

Соціологія освіти – галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом.

Згідно з соціокультурним підходом навчальний процес як вид соціокультурної діяльності належить до предметної сфери соціології освіти, що постає як загальна теорія освіти і як емпірична наука. Це дає змогу простежити динаміку освіти, особливості її взаємодії з іншими сферами суспільного життя.

Предмет соціології освіти – стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти; закони, принципи, технології навчання; взаємодія з іншими галузями суспільного життя.

Об'єкт – сфера освіти, тобто соціальне середовище, в якому розгортаються, функціонують процеси освіти, діють суб'єкти освіти.

Соціологія освіти водночас є фундаментальною, прикладною, теоретичною та емпіричною наукою, має свої методологічні принципи, застосовує багатий арсенал методів дослідження. Спираючись на обширну інформаційну базу і здійснюючи прогностичні функції, вона покликана забезпечити наукове

обґрунтування соціальної політики в сфері освіти, реформування системи освіти.

Дана дисципліна тісно пов'язана із суміжними їй – “соціологією виховання”, “соціологією науки”, “соціологією культури”, тому витоки формування соціології освіти тісно пов'язані із витоками соціального виховання (Ш. Фур'є, Р. Оуен, Е. Дюркгейм, Д. Дьюї).

Наукові основи соціології освіти були закладені відомими соціологами Е. Дюркгеймом та М. Вебером, які досліджували соціальні функції освіти, педагогічні процеси, а також їх зв'язок із економічними та політичними процесами.

Інтерес до соціології освіти в західних країнах особливо зріс у 60-70-х роках, коли мала місце відсутність стикування системи освіти з вимогами науково-технічного прогресу, на фоні масових молодіжних заворушень.

Одне з основних завдань соціології освіти полягає у своєчасному вивченні актуальних потреб і проблем освітнього життя суспільства та обґрунтування щодо їх вирішення.

Освіта та її функції і структура (види, форми)

Поняття освіти багатозначне, а тому й трактується соціологами неоднозначно:

- як процес навчання, засвоєння умінь, знань, цінностей, культури;
- як результат цього процесу, що виражається в опануванні та засвоєнні цих знань, умінь, навичок, цінностей культури;
- як система, сукупність організацій і закладів, установ, де здійснюється процес навчання, оволодіння знаннями, уміннями, навичками та цінностями духовної культури тощо.

Як бачимо, освіта в основному зводиться до навчання. Але терміни “освіта” і “навчання” неоднакові за значенням. Освіта – це не знання самі по собі.

Освіта – це розвиток особистості й формування громадянина, здатного самостійно й вільно мислити й діяти.

Навчання – ядро освіти, але останнє відбувається й за межами навчальних закладів – протягом усього життя людини. Освіта пов'язана як із навчанням, так і з вихованням, а також з процесами соціалізації.

Процес освіти – це сукупність різноманітних впливів на людину, оволодіння культурою, що нагромадило людство.

Освіту розглядають як цілісну самостійну систему, яка має інституційний характер.

Отже, **освіта як соціальний інститут, як цілісна система передбачає наявність:**

- суб'єктів освітньої діяльності – педагогів, учнів та студентів навчальних закладів;
- об'єктів освітньої діяльності – як окремих учнів та студентів, так і їх колективів, в яких розвиваються здібності, здійснюється обмін діяльністю, знаннями, формами спілкування;
- засобів освітньої діяльності – навчальних планів, програм, методів й організаційних форм навчання, підручників, посібників, технічних засобів та ін.

Функції освіти

Культурна функція забезпечує передавання від покоління до покоління культурної спадщини, відтворення та розвитку культури.

Професійно-економічна функція визначає характер взаємозв'язку освіти з розвитком продуктивних сил суспільства.

Соціальна функція містить можливості впливу на соціальну структуру, створює певні канали соціальної мобільності, рольових та статусних переміщень.

Виховна функція втручається у процес гармонізації та вдосконалення людських якостей, формування громадянина.

Функція соціального захисту поширює можливості людини у професійному й особистому самовизначенні, особливо за ринкових умов.

Соціалізаційна функція забезпечує засвоєння широкого кола цінностей, соціальних ролей і очікувань, на основі яких складаються повсякденне життя людей.

Функція соціального контролю проявляється у тому що, перебуваючи у навчальних закладах по декілька годин на день учні та студенти одержують знання на основі стандартизованих підручників, виконують внутрішній розпорядок закладу, вимоги адміністрації та наставників, засвоюють звички і переконання, що пропагуються освітньою установою.

Освіта – це соціальна система, яка має свою структуру (форми, види, ступені). Традиційно виділяють: дошкільну, шкільну і вищу освіту; професійну і непрофесійну; природничо-наукову, технічну, гуманітарну; очну, вечірню, очно-заочну, дистанційну;

самоосвіту, постосвіту.

В Україні на початку ХХІ ст. функціонувало 9,8 тис. дошкільних установ, 21,3 тис. загальноосвітніх шкіл, 1180 професійно-технічних училищ, 740 вищих навчальних закладів I і II рівнів акредитації (*технікуми, училища, коледжі*), 14 класичних і 45 технічних університетів, 30 академій, 72 інститути.

* **дошкільна освіта і виховання** – здійснюються разом із сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, потрібних для навчання у школі;

* **загальна середня освіта** – забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення (*поділяється на початкову – I ступеня, основну – II ступеня, старшу – III ступеня*);

* **позашкільна освіта і виховання** – забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньо-виховних послугах (*це музичні, спортивні школи, різні гуртки, студії, клуби за інтересами*);

* **професійно-технічна освіта** – забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку;

* **вища освіта** – забезпечує фундаментальну наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів (*це технікуми і коледжі – I-II рівнів акредитації, інститути – III рівня акредитації, університети – IV рівня акредитації*);

* **післядипломна підготовка** – забезпечує систематичне поновлення набутих у ВНЗ знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій.

* **аспірантура і докторантура** забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук;

* **самоосвіта** – система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмінь, одержання професії і спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та

оцінки знань за системою екстернату.

Система освіти в Україні переживає радикальні зміни, які торкаються всіх її елементів і ланок. Поруч з традиційною школою з'явилися ліцеї, гімназії, коледжі, школи і класи з поглибленим вивченням предметів, профільні класи тощо. Паралельно з системою безоплатної освіти існує платна (*комерційна*) освіта у всіх ланках – від дитячих садків до університетів.

Змінюється система відносин між інститутом освіти і церквою, яка розвиває свої семінарії, відкриває богословні факультети та університети, недільні школи тощо.

Ще на початку 90-х рр. ХХ ст. у монолітній системі державної освіти України виникли окремі недержавні (приватні) навчальні заклади, які значно розширюють можливості вибору варіативних форм освіти.

Тенденції і проблеми модернізації сучасної вітчизняної освіти

Якщо для ХІХ ст. критерієм оцінювання знань був принцип “знаєш – не знаєш”, для ХХ ст. – “розумієш – не розумієш”, то для ХХІ ст. визначальним буде не тільки вміння засвоювати вже набуті знання, а й уміння використовувати їх на практиці та продукувати нові.

Сучасні соціологи (А. Печчеї, Ф. Кумбас та ін.) звертають увагу на перебіг в останній чверті ХХ ст. глобальної кризи освіти і прагнуть виявити основні шляхи її подолання. Вказується, зокрема на такі **ознаки цієї кризи:**

- зростання неосвіченості у світі, яка охоплює 1 млрд. осіб;
- розрив між освітою та культурою;
- відставання освіти від науки;
- збереження дисфункцій сучасних освітянських систем, що обумовлює зниження якості освіти;
- послаблення впливу освіти на соціалізацію молоді;
- зростаюча диспропорція між потенціалом людської культури, досягненнями суспільства і культури мас;
- низький коефіцієнт корисної дії використання людством своїх могутніх ресурсів, наукових відкриттів, нових технологій, інформаційних систем;
- постійно зростаючий розрив між: вищими досягненнями, професійною майстерністю окремих видатних особистостей і діями в цій галузі основної маси працівників та ін.

Слід відмітити, що й Україна не запобігла освітянській кризі, наслідуючи як набутки й досягнення, так й невирішені проблеми й суперечності радянської системи навчання і виховання.

Освітянська криза у нашій державі була зумовлена не тільки глобальними, а й деякими національними факторами:

- крахом головних принципів та догм радянської освіти, спричинений падінням минулої політико-ідеологічної системи;
- одержавленням та бюрократизацією освітянської системи;
- викривленням цілеспрямованості та соціальних функцій школи;
- залишковим принципом фінансування освіти і культури;
- відсутністю нових моделей освіти, наукової та формальної альтернативи;
- соціальним та етичним розривом між викладацьким корпусом, студентами та учнями;
- зниженням соціального престижу освіченості й інтелекту у кризовому соціумі, яким залишається українське суспільство.

Спроби подолання кризи освіти в нашій державі сконцентровані у Державній національній програмі “Україна XXI століття: стратегія освіти”, що визначила інноваційні цілі, напрями й антикризові завдання модернізації національної освіти. Цей комплекс дій та заходів концептуально відповідає світовій практиці, що понад 10-15 років впроваджує реформацію освітянських систем, як найважливіший засіб подолання глобальної кризи: міжнародні проекти “Освіта для 2000 року” (ФРН); “Освіта американців для XXI сторіччя” та “Нація у небезпеці” (США); “Освіта майбутнього” (Франція); “Модель освіти для XXI ст.” (Японія) та ін.

Серед загальних тенденцій, що характеризують вихід освіти із кризи, спеціалісти називають такі:

1. Демократизація всієї змістовної системи навчання і виховання та інституційної структури освіти шляхом залучення до загальнолюдських цінностей та дійсна реалізація прав особистості.

2. Структурне оновлення: демонополізація та роздержавлення монопольних систем освіти; формування альтернативного (позабюджетного) сектора та передумов “вільного освітянського середовища”; диверсифікація (вертикальна та горизонтальна) освітніх систем.

3. Прагнення змістовно оновити освіту підвищенням фундаменталізації, гуманізації та гуманітаризації, посиленням екологічного й психологічного компонента в освіті, впровадженням

комплексної інформації.

4. Використання провідних, найновітніших технологій навчання, що насамперед розвивають методологію пізнання, саморефлексію та мотивують подальше і поглиблене навчання.

5. Інтеграція та глобалізація освіти як на національному, так і на світовому рівні. Збільшується міжнародна освітня мобільність, йдеться про сумісність різних форм і систем навчання, що гарантує, з одного боку, його спадкоємність, а з другого – найефективніші комплексні рішення інформаційно-методичного забезпечення.

6. Нарешті, провідною ідеєю модернізації освіти є її розвиток за принципом безперервності, створення єдиної системи неперервної освіти, що становитиме органічний комплекс державних і громадських (приватних) освітніх установ, який забезпечить організаційну єдність одержання змістових стандартів в освіті, буде здатний відтворювати інтелектуальний потенціал та духовність суспільства у всьому розмаїтті громадських потреб.

Спеціалісти вважають, що в сучасній Україні реалізація наведених провідних тенденцій поки що гальмується дією визначальних об'єктивних і суб'єктивних факторів:

- катастрофічне матеріальне та фінансове становище освітніх установ на фоні загальної соціальної кризи в державі;
- втрачання інтелектуалів та загальної якості кадрового потенціалу викладацького корпусу української освіти, спричинене дією розбійницьких законів ринку епохи “початкового нагромадження капіталу”;
- нерозвиненість соціологічних механізмів та правового забезпечення самостійності, ініціативи й експериментування в освіті;
- слабкість альтернативного сектора освіти як в організаційних формах та стабільності, так і (у більшості випадків) в якості набуття державних освітніх стандартів;
- відсутність у навчальних закладів свободи, необхідної для реалізації власних моделей підготовки фахівців, систем оплати праці тощо.

Для формування зрілого суспільства, до якого ми прагнемо, потрібний високий економічний і освітній потенціал. Хоча ми й говоримо про наш освітній потенціал, він нижчий, ніж у високорозвинених країнах. Наприклад, у них середні терміни навчання становлять 18-20 років, а в нас – 14, а можливо і 13 років. А головне, у нас немає системи цінностей, відповідної суспільству зрілого капіталізму.

Отже, вітчизняна соціологія разом із освітянськими спеціалістами покликана шукати і розробляти оптимальні моделі структури освіти в масштабах не лише країни, а й регіонів, міст тощо. Відсутність на місцях науково розроблених освітянських структур призводить до того, що в одних сферах через надмірність високоосвічених працівників відбувається девальвація освіти (наприклад, інженерної) як соціальної якості людини, а в інших, навпаки, через дефіцит спеціалістів спостерігається незадоволеність функціонуванням освітньої системи.

Безпосереднє завдання вітчизняної освіти – не докорінне її реформування, а адаптація до нових соціально-економічних умов.

Розв'язання проблем, що постали у вітчизняній освіті, вимагатиме від соціології ще більших зусиль щодо всебічного аналізу її реального стану, визначених тенденцій і проблем розвитку і участі в забезпеченні інтеграції України з Європейською спільнотою.

Соціологічна освіта в Україні: проблеми та перспективи

Соціологічна освіта в Україні – це порівняно нова галузь вищої професійної освіти як соціального інституту. Метою соціологічної освіти є створення, оновлення та поширення соціологічних знань і підготовка кваліфікованих фахівців. Тривалий період соціологічна освіта в Україні відсутня через ідеологічні причини і лише в 80-х роках створюються перші кафедри соціології. А тому соціологія не багата досвідом такої системи підготовки фахівців, як історики, економісти, філософи та юристи. Але це не означає, що потреба суспільства у них менша, чи менш важливіша. Адже соціологія є і фундаментальною наукою, покликаною формувати світоглядну, методологічну та ідеологічну культуру людей. Соціологія є і прикладною наукою, покликаною давати конкретне наукове знання про суспільство, суспільні відносини, становище масової свідомості та суспільних настроїв. Не випадково, в країнах з розвинутою економікою та демократією соціологія, поряд з економічними та правовими науками, займає провідне місце в соціально-гуманітарному навчанні молоді в закладах освіти.

У сучасних умовах соціологічна освіта України має певну мережу навчальних та науково-дослідних закладів, що здійснюють соціальну політику держави в системі науки та освіти. Підготовку з соціологічних знань (переважно прикладних соціологічних предметів) розпочали деякі відомчі та комерційні приватні навчальні заклади. Є

випадки створення соціологічних підрозділів у вищих технічних навчальних закладах. Підготовку спеціалістів вищої кваліфікації через аспірантуру та докторантуру здійснюють Київський, Харківський університети та інститут соціології Національної академії наук України. На початку 90-х років Міністерство освіти надало соціології статус базової навчальної дисципліни в державних закладах освіти.

Поліпшення соціологічної освіти в навчальних закладах України вимагає розв'язання двох основних проблем: проблеми адекватного змісту сучасної соціології викладання в непрофільних закладах освіти та проблеми якісної, на рівні сучасних вимог, підготовки фахівців з соціології.

Перша проблема. Соціологія викладається в навчальних закладах поряд з філософією, політологією, економікою, історією та деякими іншими гуманітарними науками і здебільшого серед них пов'язана з емпіричним дослідженням соціального життя суспільства. Вивчення соціології має забезпечити молоді одержання системного знання про суспільство, його структуру та розвиток, причини кризового становища, тенденції в основних сферах суспільного життя і спонукати вести пошук нових соціально значущих цінностей, правильно оцінювати пройдений шлях та віднаходити нові шляхи оновлення суспільства, становлення національної самосвідомості, наукового світогляду, бачення перспективи. Цим, насамперед, обумовлюється необхідність загальної соціологічної підготовки студентів у навчальних закладах України. Тим часом вирішення важливого завдання у навчальних закладах гальмується рядом організаційних, теоретичних та методичних причин. Державні нормативні документи на викладання соціології в непрофільних вищих навчальних закладах відводять один кредит часу (54 г.). Проте навіть ці обмежені години в реальній практиці, як правило, зменшуються. До того ж навчальні курси за змістом дуже нерівноцінні і неоптимальні, не враховують специфіки вищого навчального закладу та рівні: одна з них та, що в більшості вищих навчальних закладів викладають соціологію перекваліфіканти. Це не було б проблемою якості викладання, якби існував, як раніше, інститут підвищення кваліфікації викладачів. Проте система підвищення кваліфікації зруйнована. Вкрай рідко відбуваються і науково-практичні конференції та семінари викладачів. Як наслідок – зростає дистанція між рівнем викладання та рівнем розвитку соціології як академічної науки.

Соціологія як суспільствознавчий науковий предмет ще не замінила у закладах освіти історичний матеріалізм з точки зору

формування наукового світогляду, всебічності і повноти розкриття суспільства та законів його розвитку, аналізу сучасного стану України, хоч має всі підстави. А тому постанову Міністерства освіти України про обов'язкове викладання соціології варто доповнити вказівками про канонічне викладання її змісту через призму національної ідеї та світоглядного потенціалу. Отже, у сучасних навчальних програмах має знайти місце історико-соціологічна тематика. Нормативна програма має виходити також з того, що соціологія є і фундаментальною, і прикладною наукою, має і теоретичний, і емпіричний рівні пізнання. А тому, крім вивчення загальносоціологічної теорії суспільства, соціологія повинна орієнтувати і на те, як саме треба науково вивчати суспільство.

Друга проблема. Якість фахової підготовки соціологів. Досі навчальні заклади готували лише викладачів соціології. Перехід на ступеневу підготовку соціологів лише почався. Навчальні плани складені, щоб студент після навчання та успішної атестації міг отримати атестат про закінчення базової вищої освіти – атестат бакалавра. Після п'ятого року навчання, захисту дипломної роботи і складання державних іспитів випускник, як і раніше, одержує диплом про вищу освіту з присвоєнням кваліфікації спеціаліста. Принциповим тут є положення, що навчальний процес має відрізнитись не тільки організацією, але й змістом навчання, впровадженням прогресивних навчальних технологій, ефективних форм і методів організації самостійної роботи та контролю знань, умінь і навичок науково-дослідної роботи студентів. Освітньо-професійна програма підготовки спеціаліста передбачає крім нормативних гуманітарних, фундаментальних, соціально-економічних та спеціальних дисциплін вивчення близько 20 спецкурсів та курсів вільного вибору. Спеціалістами вивчається близько 80 навчальних курсів загальним обсягом понад 8 тис. годин. Кожний навчальний заклад, звичайно, має свої особливості і свій потенціал. Сукупність програм окремих навчальних курсів складає п'ять основних блоків приблизної по 300 годин кожний. Це – історія соціології, теорія соціології, методологія та методика соціологічних досліджень, галузеві соціологічні теорії та спеціальні курси. Останні два блоки навчальних курсів для вивчення бакалаврами дещо скорочені, не передбачають предметів вільного вибору студентом. Відрізняється і зміст практики. Поліпшення соціологічної освіти в Україні справа державної ваги. Вирішення її сприятиме піднесенню загального рівня гуманітарної

освіти, поглибить знання молоді про суспільні процеси, її світоглядну культуру.

Наука як особливе знання

Наука – це соціальний інститут, який забезпечує виробництво і накопичення знань, а також їх використання в практичній діяльності.

Функціонування науки регулюється сукупністю обов'язкових норм та цінностей, які включають:

- універсалізм – переконаність в об'єктивності та незалежності положень науки від суб'єктів;
- загальність – знання повинно бути загальним досягненням;
- безкорисливість – заборона на використання науки в особистих інтересах;
- організований скептицизм – відповідальність вченого за свої оцінки праці роботи колег.

Науково-технічний прогрес (НТП) – це такий феномен, в якому органічно поєднуються наука як діяльність у духовній сфері, спрямована на отримання нових знань, і техніка як один із важливих компонентів матеріальної культури.

Довідка

Підготовча фаза до НТП почалася ще з XI – XII ст., коли потреби зростаючого мануфактурного виробництва, мореплавства і торгівлі поклали початок союзу наукової, технічної і винахідницької діяльності.

Основні форми вдосконалення науки і техніки

Еволюційна форма розвитку – вдосконалення традиційних видів техніки, технологій і наукових методів, тобто переважають кількісні і, лише частково, якісні зміни в розвитку науки і техніки. При переході економіки на інтенсивний шлях розвитку, науково-технічний прогрес все в більшій мірі проявляється в революційній формі.

Революційна форма розвитку НТП – означає появу принципово нових видів техніки, фундаментальних наукових відкриттів та їх практичного застосування.

Комбінована форма – передування еволюційного розвитку науки і техніки з революційними зрушеннями через порівняно нетривалий час (характерно для XX ст.).

Науково-технічна політика в Україні повинна формуватися з урахуванням таких особливостей науки:

1. Місце і роль фундаментальних досліджень, які проводяться з метою пізнання об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, розширення знань про навколишній світ і з'ясування шляхів їх використання, фундаментальні дослідження є основою для всіх інших форм і етапів науково-технічної діяльності.

2. Кінцеві практичні результати наукової діяльності по часу, як правило, значно віддалені від цієї діяльності. Фундаментальний пошук повинен на 8-10 років випереджати виконання досліджень і розробок.

3. Наукова продукція має здатність тиражуватися без повторення основних витрат на її створення, що ускладнює процедуру встановлення цін.

4. Кредитори науки повинні знати її пошуковий характер і ризикувати разом із вченими.

5. Результати наукової діяльності далеко не завжди мають економічний зміст. Багато з них направлені на вирішення не економічних проблем – у культурі, охороні здоров'я, охороні природи, забезпеченості обороноздатності країни.

6. Наука – дуже різноманітна – від фольклору – до електрозварювання.

Управління нею здійснюється з одного відомства, тому науково-технічна політика повинна бути розгалуженою, поєднувати дотримання загальних принципів управління з багатьма відхиленнями та виключеннями.

7. Наука персоніфікована. Саме науково-технічна політика багато уваги повинна приділяти організації та стимулюванню наукової праці, впровадженню контрактної системи трудових відносин, заробітній платі і засобам морального стимулювання.

Наслідки незадовільного використання науково-технічного потенціалу:

1. Втрата передових позицій з ряду напрямів фундаментальної прикладної науки.

2. Зниження результатів наукових розробок і досліджень.

3. Проблеми у сфері освіти, в підготовці наукових кадрів.

4. Відтік талановитої молоді з академій, вищих навчальних закладів і організацій.

5. Праця вченого стає менш престижною.

6. Переважна частина наукових закладів, а значить і наукових працівників, зайняті у сфері технічних наук, тоді як в розвинутих країнах їх питома частина припадає на гуманітарні науки.

7. Слаборозвинена дослідно-експериментальна база, інформації забезпечення не відповідає потребам наукових працівників.

Концепція пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки

1. Охорона навколишнього природного середовища.
2. Здоров'я людини.
3. Виробництво, переробка та збереження сільськогосподарської продукції.
4. Екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології,
5. Наукові проблеми розбудови державності України.
6. Нові речовини та матеріали.
7. Перспективні інформаційні технології, прилади комплексної автоматизації, системи зв'язку.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягають особливості поняття “культура” з точки зору соціологічного аналізу?
2. Охарактеризуйте основні функції культури.
3. Які структурні елементи складають культуру як соціальну систему?
4. Обґрунтуйте особливості об'єкта і предмета соціології освіти.
5. В чому полягає суть світової кризи освіти на сучасному етапі? Які її особливості в Україні?
6. Від яких факторів залежить ефективність освіти?
7. Яку роль відіграє освітня діяльність у соціалізації особи?
8. Що таке система освіти?
9. Які тенденції і проблеми виявляються при модернізації сучасної вітчизняної освіти.
10. Порівняйте форми розвитку НТП.

3. МЕТОДИКА І ПРОЦЕДУРИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

- Поняття соціологічного дослідження, його характеристика, різновиди та етапи проведення.
- Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження. Вибірка.
- Методи збору соціологічної інформації.

Поняття соціологічного дослідження, його характеристика, різновиди та етапи проведення

Як і будь-яка наука, соціологія, крім знань як таких, володіє засобами їх отримання. До цієї категорії в соціології відносять як окремі методи отримання соціологічної інформації, так і систему соціологічного дослідження з усіма процедурами та етапами його проведення.

У структурі соціологічного знання третій “практичний” рівень – рівень соціологічних досліджень. Завдяки цьому рівневі знання, соціологія збагачує (поповнює) власну теоретичну та методологічну базу на загальному та спеціальному рівнях.

Соціологія володіє цілою системою власних засобів для конкретного вивчення соціальної дійсності:

- **методи** (*засоби отримання та систематизації наукових знань, котрі включають принципи, норми та правила організації пізнавальної діяльності, сукупність прийомів та способів дій*);
- **прийоми та способи**, які розташовуються у певну послідовність дій – процедуру;
- **методика** (*власне реалізація методу: прив'язка одного або комбінація кількох методів та процедур до дослідження, вибір та розробка методологічного інструментарію, стратегій*);
- **техніка та інструментарій** (*реалізація методу на основі простих операцій, прийомів, послідовних дій*).

Соціологічне дослідження треба відрізнити від соціального дослідження.

Останнє ширше першого. Соціологічні дослідження складають “ядро” більш широких соціальних досліджень – суспільствознавчих досліджень.

Соціальними є дослідження, які проводяться і в інших суспільних науках – в економічній науці, в політології, правознавстві, етнографії, демографії, культурології, психології тощо.

Конкретно-соціологічне дослідження має ряд етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності.

Розрізняють такі основні види конкретно-соціологічного дослідження:

- **за метою їх проведення** – теоретичні і емпіричні;
- **за частотою проведення** – фазові, повторні (*останнє може бути когортним, панельним і моніторинговим*);
- **за глибиною вивчення проблеми** – розвідувальні, описові, аналітичні;
- **за способом забезпечення репрезентативності** – суцільне, локальне, вибіркове;
- **за масштабом проведення** – міжнародне, загальнонаціональне, регіональне, галузеве.

Вид конкретно-соціологічного дослідження визначається характером поставлених мети й завдань, глибиною аналізу соціального процесу та ін.

За умов **суцільного дослідження** об'єктом є вся сукупність респондентів, яка належить до якоїсь спільноти, або групи. Найкрупніша з таких спільнот – все населення країни. Але є і більш дрібні, наприклад: персонал підприємства, мешканці невеликого міста, села тощо. *Різновидністю суцільного дослідження є перепис населення.* Останній перепис в Україні проводився у грудні 2001 р.

Монографічним є дослідження, спрямоване на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. При **вибірковому дослідженні** описується лише репрезентативна група.

Теоретичні дослідження спрямовані на глибоке узагальнення зібраного фактичного матеріалу та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання. **Емпіричні дослідження** спрямовані на розв'язання конкретної соціальної проблеми.

Розвідувальне (або пілотажне, зондажне) **дослідження** – найпростіший вид соціологічного аналізу, який дозволяє розв'язувати обмежені завдання. По суті йде випробування **інструментарію**, тобто методичних документів: *анкети, бланк-інтерв'ю, опитувального листа, карток спостереження, карток вивчення документів та ін.*

Програма такого дослідження спрощена, як й інструментарій. Сукупності, що обстежуються, невеликі: від 20 до 80-100 осіб.

Розвідувальне дослідження, як правило, випереджає глибоке вивчення проблеми. В ході його уточнюються мета, гіпотези завдання, питання, їх формулювання. Проводити таке дослідження особливо важливо у тих випадках, коли проблема вивчена недостатньо або ж взагалі постає вперше. *Розвідувальне дослідження дозволяє отримати оперативну соціологічну інформацію.*

Описове дослідження – більш складний вид соціологічного аналізу, ніж розвідувальне дослідження. За його допомогою отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається. Воно зазвичай проводиться в тому випадку, поки об'єкт аналізу – відносно велика сукупність, яка відрізняється різними характеристиками, наприклад, трудовий колектив великого підприємства, де працюють люди різних професій, статі, віку, стажу праці тощо.

Найвагомим видом соціологічного дослідження є **аналітичне дослідження**, яке неможливе без детально розробленої програми і відпрацьованого інструментарію. Воно не лише описує елементи явища або процесу, що вивчається, але й дозволяє виявити причини, які лежать в його основі. *Пошук причинно-наслідкових зв'язків – головне призначення цього дослідження. Якщо в описовому дослідженні встановлюється зв'язок між характеристиками явища, що вивчається, то в аналітичному з'ясується, чи має цей зв'язок причинний характер і що є основною причиною, яка визначає те або інше соціальне явище.* В аналітичному дослідженні вивчається сукупність багатьох чинників, що обумовлюють те або інше явище. **Зазвичай їх класифікують як основні і неосновні, постійні і тимчасові, контрольовані і неконтрольовані тощо.**

Для визначення видів КСД використовуються й інші критерії, пов'язані з формою і характером проведення дослідження. Так, залежно від того, чи вивчається соціальне явище в статичній або в динамічній, виділяють два види соціологічного дослідження: **разове і повторне.**

Разове дослідження дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення. Таку інформацію називають статичною, оскільки віддзеркалює нібито моментальний “зріз” характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його змін у часі.

Повторне дослідження – це дослідження одного й того ж або

різних контингентів, які проводяться декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах. Головне в повторних дослідженнях – співставленість досліджень.

Повторні дослідження також діляться на: когортні, панельні і лонгітюдні.

Об'єктом **когортного** дослідження є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною в часі повторних досліджень.

За умов **панельного** дослідження обстежуються одні й ті ж люди через однакові часові інтервали (через певну кількість років, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо).

Лонгітюдним називають дослідження, момент повторення якого визначається з урахуванням генези сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цією сукупністю певної стадії свого розвитку.

Новою і перспективною формою організації збору соціальної інформації є **соціальний моніторинг**. Це цілісна система, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються в конкретному пункті, регіоні, країні в цілому. Збір даних у формі моніторингу передбачає наявність теоретичної бази і технічних засобів його здійснення.

Теоретичною базою моніторингу слугує програма збору інформації, розробка форм представлення і збереження цієї інформації; технічною – розгалужена мережа каналів зв'язку, яка охоплює всі об'єкти спостереження, крупний головний обчислювальний центр і більш дрібні (обласні, районні, міські) обчислювальні центри.

Як правило, в системі моніторингу виділяють дві підсистеми: соціологічний і статистичний моніторинг. **Соціологічний моніторинг** – це цілісна система визначення змін у суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні і щоквартальні експрес-опитування з найактуальніших проблем. **Статистичний моніторинг** – це система одержання кількісних характеристик – статистичних показників і коефіцієнтів про різні сфери суспільного життя. Мова тут йде про збір набору показників соціальної, моральної і економічної статистики, необхідної для ефективного аналізу явищ в економічній, соціальній, політичній та інших сферах.

Моніторинг громадської думки торкається соціально-політичних орієнтацій населення, його ставлення до різних суспільно-політичних інституцій, рівня життя та соціального самопочуття громадян України, їхньої думки щодо різних соціальних проблем та окремих подій суспільного життя, електоральної поведінки, рівня

соціальної напруги та виміру конфліктного потенціалу населення України тощо. Матеріали інформаційного бюлетеня готуються за підсумками щомісячного масового репрезентативного опитування населення України, яке проводиться у дванадцяти регіонах, або в усіх областях (м. Київ та АР Крим). Загальна кількість опитаних складає від 1800 до 3000 респондентів. Інформація подається у вигляді графіків і таблиць, які супроводжуються коментарем на основі аналізу розбіжностей за статтю, віковими групами, рівнем освіти та регіональним розподілом населення. Деякі з видань були присвячені, наприклад, проблемам дитинства, жінок, молоді. Матеріали, що подає інформаційний бюлетень, широко використовуються працівниками державних структур, громадських організацій, політичними лідерами, науковцями-суспільствознавцями, журналістами і кореспондентами засобів масової інформації, широким загалом.

Програма і робочий план конкретно-соціологічного дослідження. Вибірка

Програма КСД (конкретно-соціологічного дослідження)

У практиці КСД надається особливо важлива увага складанню програми досліджень. Саме з неї, а не із складання питальника (анкети) починається підготовка соціологічного дослідження.

Програма КСД – це документ, що вміщує методологічні та процедурні передумови наукового пошуку. У ній викладаються основні завдання дослідження, методика та техніка збору та обробки соціологічної інформації.

Розробка програми – обов'язкова умова соціологічного дослідження. У ній відображаються структурна організація соціологічних знань та навичок, необхідних для проведення дослідження, закладається механізм отримання теоретичних висновків дослідження та розробки практичних рекомендацій. Якщо соціолог, приступаючи до польового дослідження, має готову програму, то і його дії, і контроль за цими діями будуть логічними, послідовними.

Програма КСД складається з двох частин (розділів): методологічної та процедурної. Методологічна частина починається з опису проблемної ситуації, де відображається важливе завдання складання програми – визначення об'єкта та предмета дослідження. Потім формулюються цілі та завдання дослідження. Розробка системи основних та неосновних завдань забезпечує комплексний характер дослідження, чергування його теоретичних та практичних аспектів.

Постановка завдань надає систематичності всьому дослідженню, дисциплінує дослідницький колектив.

Важливе місце в розробці програми дослідження займає формулювання гіпотез, які конкретизують ціль дослідження та є його головним методологічним інструментом. А тепер зупинимось більш детально на окремих структурних елементах.

Проблема і проблемна ситуація. Ці поняття не є тотожними, хоча й щільно пов'язані між собою. Буває, що проблема є ширшою проблемної ситуації, а може бути й так, що проблемна ситуація включає декілька проблем. Проблемна ситуація може розглядатися, в межах однієї проблеми, але може бути вужчою або ширшою за неї. Якщо **проблема** – це в цілому якість нерозв'язане завдання, віддзеркалене досить абстрактно і багатослівне, то **проблемна ситуація** – це конкретно визначальне протиріччя, яке підлягає емпіричному дослідженню. **Розрізняють проблеми соціальні і наукові.**

Соціальна проблема – життєве суспільне протиріччя, яке вимагає організації цілеспрямованих дій на його усунення. **Наукова проблема** – це стан “знання про незнання”, коли фіксується протиріччя між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням способів і засобів здійснення цих дій.

Соціальні проблеми мають різні масштаби. Це, зокрема:

- проблеми невеликих соціальних груп (навчальних, професійних колективів);
- проблеми локальних територій (на рівні мікрорайона або невеликого поселення), проблеми, що торкаються інтересів великих соціальних груп (наприклад, професійних, конфесійних, етнічних, вікових);
- проблеми соціальних інститутів (сім'ї, освіти, армії, релігії тощо);
- проблеми цілих регіонів (західних областей України, Автономної Республіки Крим);
- проблеми, що торкаються потреб та інтересів всього суспільства (соціально-економічні, соціально-політичні та ін.).

Гіпотези дослідження. Базою наукових узагальнень є факти, які соціолог може одержати в результаті соціологічного дослідження. Розвиток наукових знань свідчить, що одного лише опису того чи іншого об'єкта недостатньо для отримання достовірних даних і формулювання теоретичних висновків. Потрібне ширше бачення його у перспективі, а то і наукове передбачення, прогноз на майбутнє.

Першою сходинкою до такого прогнозу є гіпотеза, яка висувається у будь-якій науці. **Гіпотеза в соціологічному дослідженні** – це науково обґрунтована уява про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку.

Логічний аналіз основних понять (їх інтерпретація і операціоналізація). При розробці програми важливо виділити основні поняття. *Вони займають ведуче місце у визначенні предмета дослідження.* Логічний аналіз понять вимагає глибокого і точного пояснення їх змісту і структури. Потім визначається співвідношення елементів, властивостей соціального явища, що досліджується. Аналіз цих елементів і властивостей дає досліднику реальну уяву про стан (статичну, динамічну) соціологічного явища, що досліджується. *Наприклад, необхідно вивчити соціальну активність студентів (ВНЗ, міста, регіону тощо).*

Як правило, розчленування абстрактного поняття, що фігурує в дослідженні, здійснюється поетапно. Спочатку здійснюємо *інтерпретацію*, тобто розкриваємо зміст основного поняття, враховуючи різні варіанти його теоретичного трактування в різних наукових джерелах. Потім з основного поняття, як вже вказувалось, вичленуємо більш часткові поняття, які входять в нього і мають менший рівень абстрактності. Наступний етап – *операціоналізація* понять, тобто подальше членування і деталізація понять до рівня однозначно розуміючих термінів, знаходження їх аналогів в реальному житті (іншими словами, емпіричних індикаторів).

Процедурна частина програми включає **методику та техніку дослідження**, тобто опис прийомів збору, обробки та аналізу соціологічної інформації.

Особливість соціологічних досліджень полягає в тому, що більшість висновків в них засновано на інформації, отриманій в результаті вибіркового обстеження. Це є можливим лише при дотриманні вимог репрезентативності. У програмі ці питання вирішуються шляхом визначення обсягу та характеру вибірки. Співвідношення вибіркової сукупності, яка є своєрідною моделлю об'єкта, з самим об'єктом (генеральною сукупністю) визначається в програмі за допомогою дослідно-статистичних та математично-статистичних методів.

Залежно від специфіки об'єкта, а також характеру інформації, яка вже є про об'єкт, що досліджується, відбувається вибір методів збору соціологічної інформації – спостереження, анкетування,

інтерв'ювання тощо. І на цій основі розробляється інструментарій дослідження (анкети, опитувальні аркуші, картки спостереження та ін.). У програмі відзначаються також методи обробки та аналізу отриманої інформації, що передбачає визначення, яким чином це буде здійснюватися, з використанням яких пакетів прикладних програм для ЕОМ.

Отже, переконаємось, що складання програми – це складний процес, який вимагає високої професійної кваліфікації, творчого ставлення і чималої витрати часу.

Робочий план дослідження

Поряд з програмою складається ще й робочий план дослідження. Зазвичай в план закладаються основні організаційні (процедурні) заходи, які треба здійснити при дослідженні. В ньому всі науково-дослідницькі і організаційно-технічні процедури і операції групуються в чотири блоки.

Отже, в узагальнюючій формі можна сказати, що в робочому плані визначаються основні етапи і підетапи всієї роботи, характеризується розстановка виконавців (з урахуванням того, в якій послідовності процедура передбачає застосування тих або інших методик), здійснюється ув'язка в часі різних дій, які здійснюються членами дослідницької групи і визначається елементарний сітковий графік руху всієї роботи. Робочий план перетворюється, по суті, у важливий, як і програма, документ дослідження.

Вибірка

Особливе значення в соціологічному дослідженні відводиться вибірці. Це обумовлено тим, що об'єкт дослідження найчастіше нараховує сотні, тисячі, десятки або сотні тисяч людей. Всі вони не можуть бути опитані. Тому при підготовці дослідження важливо так сформулювати вибірку, щоб вона була і економічною, і презентативною, тобто вона має правильно відображати всі характеристики генеральної сукупності, із якої вона походить. **Репрезентативність** забезпечується дизайном вибірки (стратегією і процедурами її формування) і розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну точність результатів. **Економічність** (ефективність) вибірки пов'язується з вартістю вибіркового дослідження. **Генеральною сукупністю** називають об'єкт дослідження на який розповсюджуються висновки соціологічного аналізу. **Вибіркова сукупність** – це певне число елементів генеральної сукупності, відібрані за суоро

заданим правилом.

Елементи вибіркової сукупності (респонденти, документи, що аналізуються), які підлягають вивченню (опитуванню, інтерв'юванню) називають одиницями аналізу. Ними можуть виступати окремі люди, їх групи, трудові колективи.

Методи вибірки

Метод стихійної вибірки – це звичайне поштове опитування телеглядачів, читачів газет, журналів. Тут наперед неможливо визначити структуру масиву респондентів, які заповнять і відправлять поштою анкети. Тому висновки такого дослідження можна розповсюджувати лише на опитану сукупність.

Метод основного масиву зазвичай застосовується при проведенні пілотажного або розвідувального дослідження на невеликих генеральних сукупностях, для яких немає сенсу проводити вибіркоче дослідження. Він практикується при задаванні якогось конкретного запитання. У подібних випадках опитується до 60-70 відсотків респондентів, які опинились у відбірковій сукупності.

Метод квотної вибірки часто застосовується при вивченні громадської думки. Ним користуються в тих випадках, коли до початку дослідження є в наявності статистичні дані про контрольні ознаки (наприклад, рівень освіти, кваліфікації) елементів генеральної сукупності. Наявні дані про ту або іншу контрольну ознаку виступають в якості квоти, а їх числові значення – показників квоти. Респонденти за таким методом відбираються цілеспрямовано, із збереженням показників квот. Число показників, дані про які відбираються в якості квот, не повинно перевищувати чотирьох, бо за більшим числом показників відбір респондентів стає забрудненим. Цей метод спеціалісти не рекомендують використовувати в дослідженнях соціальної структури, стратифікації, мобільності.

Метод доступної вибірки застосовується при дослідженнях генеральних сукупностей, які є досить складними для дослідження іншими методами. Зазвичай це гіпотетичні генеральні сукупності – аудиторія ЗМІ (яка опитується безпосередньо за допомогою ЗМІ), споживачі певних товарів (опитуються в точках торгівлі), члени релігійних конфесій, представників яких опитують у місцях проведення культових заходів.

Щодо **методу “снігового клубка”**, то це щось середнє між методом доступної вибірки і основного масиву. Він застосовується до

малочисельних гіпотетичних генеральних сукупностей (наприклад, експертів з якоїсь вузької проблеми). Кожного знайденого члена такої сукупності питають, кого із своїх колег він знає. Так складається основа вибірки, поки вона не буде оптимальною.

Який би метод вибірки не застосовувався в дослідженні, вимірювання якогось показника проводиться лише на частині генеральної сукупності, а це може призводити до певних помилок вибірки. Помилкою вибірки (O) для якогось показника називається різниця між його середнім арифметичним значенням за вибіркою ($\times$) і за генеральною сукупністю (τ): $O = (\times - \tau)$.

Методи збору соціологічної інформації

Соціологічна практика виробила цілий комплекс методів збору соціологічної інформації: *опитування, інтерв'ю, спостереження, експеримент, аналіз документів, експертна оцінка, тестування, фокус-групи, ведення бесіди тощо*. Використання соціологом того або іншого методу, зокрема їх сукупності, залежить від умов, місця і часу, мети і завдань дослідження, а також його виду.

Найдавнішим і найпоширенішим способом одержання соціологічної інформації є **метод вивчення документів**, які є в будь-якому цивілізованому суспільстві.

Документ у соціології – це ті або інші джерела, які містять інформацію про соціальні факти і явища суспільного життя, про ті або інші соціальні суб'єкти, що функціонують у суспільстві.

Аналіз документів дає соціологу можливість побачити важливі сторони соціальної дійсності, допомагає виявити норми і цінності, притаманні суспільству, одержати відомості, необхідні для опису тих або інших соціальних структур і систем, простежити динаміку взаємодії між різними соціальними групами і окремими людьми.

За формою фіксації інформації документи діляться на:

- письмові (*в них відомості подаються у формі тексту*);
- статистичні дані (*цифрова форма викладу*);
- іконографічна документація (*кіно-, відео-, фотодокументація, картини*);
- фонетичні документи (*аудіозаписи*).

Бажання позбутися суб'єктивності традиційного аналізу обумовило появу принципово нового, формалізованого методу аналізу документів, який одержав назву “контент-аналіз”. **Контент-аналіз, або науковий аналіз змісту тексту (документа),** – це метод

дослідження, який застосовується в різних гуманітарних дисциплінах. Але розвиток цього методу переважно пов'язаний з соціологічними дослідженнями ЗМІ.

Суть цього методу зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які з необхідністю віддзеркалювали б певні суттєві сторони змісту.

Вимоги до анкети і анкетного опитування

- опитування не повинно тривати більше 30-40 хвилин у зв'язку з тим, що респондент втомлюється, і останні запитання залишаються зазвичай без повноцінних відповідей, за цей час опрацьовується 25-30 запитань;

- важливо, щоб інтерес до предмета опитування не спадав, а поступово підвищувався. Тому більш складні за змістом (і розумінням) запитання повинні йти слідом за більш простими;

- перше запитання не повинно бути ні дискусійним, ні насторожливим. Хай краще воно буде нейтральним;

- важкі запитання доцільно вмістити в середині анкети, щоб респондент “включився” в тему;

- запитання повинні бути ясними, чіткими і зрозумілими всім респондентам;

- запитання повинні відповідати логічним вимогам: спочатку мова повинна йти про встановлення того чи іншого факту, події, а потім вже про його оцінку.

Після того як дослідник визначився із змістом запитань, особливу увагу треба надати упорядкуванню анкети. Верстка анкети передбачає не лише компановку запитань і їх послідовність, про що вже йшла мова, а також і художньо-технічне оформлення анкети. Всі розділи анкети можна виділити відмінним від основного шрифтом. Добре використати різний шрифт при друкуванні запитань і відповідей, при можливості використати кольоровий друк. Можна використати малюнки для підвищення інтересу до анкети, зняття психологічної втоми респондента. Ілюстративно можуть бути оформлені і деякі запитання, що урізноманітнює техніку заповнення анкети.

За допомогою методу анкетного опитування ми можемо зібрати основну масу соціологічної інформації, але щоб вона була більш достовірною, можна поєднувати його з іншими методами: анкетування і спостереження, анкетування і вільне інтерв'ю.

Соціометричний метод – це метод опитування, націлений на виявлення міжособистісних відносин шляхом фіксації взаємних почуттів симпатії і неприязні серед членів групи (наприклад, студентської групи).

Наявність анкети-питальника, характер її заповнення, вимоги до контакту з опитуваним – ці та деякі інші ознаки дають підставу вважати соціометричний метод, не дивлячись на наявність відмінних рис, одним із видів опитування. Його особливість та відмінність від інших традиційних методів опитування (анкетного і інтерв'ю) полягає у цілеспрямованій орієнтації дослідження особливостей міжособистісних відносин у малих групах.

Інтерв'ю – це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'ю з респондентом. Напрям бесіди визначається тією проблемою, яка цікавить інтерв'юера і є предметом прикладного соціологічного дослідження.

Характер спілкування, ступінь контакту, взаємодії, взаєморозуміння інтерв'юера і опитуваної особи багато в чому визначають глибину і якість одержуваної інформації про той чи інший соціальний факт або явище. При проведенні інтерв'ю соціолог, виходячи із ситуації і спостереження за поведінкою співрозмовника, може одержати ту інформацію, яку б він навряд чи одержав у випадку здійснення анкетування. Інтерв'юеру відводиться ведуча роль ініціатора в організації і проведенні бесіди, в той час як респондент виступає у ролі веденого, в ролі джерела інформації. Дослідник запитує, респондент відповідає, дослідник, оперуючи запитаннями, скеровує бесіду, респондент у своїх відповідях дотримується його.

Види інтерв'ю:

- *вільне* – коли, як правило, немає плану і завчасно сформульованих запитань. Його проводять не інтерв'юери, а соціологи, які самі визначають тему бесіди, формулюють запитання, їх послідовність, уточнюють тему та ін. Таке інтерв'ю є незамінним методом на ранніх розвідувальних стадіях дослідження;

- *глибинне* має за мету отримати інформацію, яка засвідчує не лише наявність того чи іншого соціального факту, явища, але й пояснює причини появи даних фактів, явищ;

- *сфокусоване спрямоване* – вивчення громадської думки відносно конкретної події, факту, ситуації;

- *стандартизоване* (формалізоване) – коли формулювання запитань, їх порядок, кількість і перелік можливих альтернативних відповідей, їх кодування і форма запису передбачаються заздалегідь і

суворо фіксуються в своїй одноманітності. Цей вид інтерв'ю – найпоширеніший, найчастіше його застосовують при перепису населення.

Спостереження як метод збирання соціологічної інформації не можна віднести до специфічних методів соціології. Остання запозичила його ще з часів перших соціологів із раніше сформованих галузей емпіричного знання і в кінцевому рахунку із природничих наук. **Спостереження можна визначити як планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксуються дослідником і потім перевіряються.**

При цьому збирається і фіксується за допомогою технічних приладів (кінокамера, фотоапарат, магнітофон, телевізійна та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім і пояснення проблемної ситуації, яка досліджується.

Розрізняють **відкрите спостереження**, яке характеризується тим, що членам досліджуваної групи факт спостереження за ними відомий, від групи він не приховується, і **спостереження інкогніто**, коли члени спостережної групи не підозрюють, що за ними ведеться спостереження.

Спостереження називається надійним якщо, будучи повтореним в тих же умовах з тим же об'єктом, воно зможе дати один і той же результат незалежно від того, ким спостереження повторюється – первинним спостережувачем або будь-яким іншим.

Соціологічне спостереження – це планомірне цілеспрямоване простежування за розвитком явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксується дослідником і потім перевіряються.

Експеримент – це загальнонауковий метод одержання в контролюючих і управляючих умовах нового знання. У соціологію він прийшов із галузі наук про природу.

Соціологічний експеримент – це спосіб одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності і поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників. Етапи соціологічного експерименту:

- збирання емпіричних даних;
- визначення вихідного стану досліджуваного об'єкта;
- виявлення тенденцій його розвитку;
- розробка теоретичних концепцій та умов експериментування;
- створення експериментальної ситуації;
- контроль і спостереження за перебігом експериментальної ситуації;

- визначення й аналіз підсумків експерименту;
- запровадження висновків експерименту в життя.

Метод експертної оцінки поширений у розвідувальних монографічних дослідженнях, процедура опитування експертів може бути очною і заочною. Для експертної оцінки використовують також і атестацію, коли експертами є керівники закладу, колективу чи спеціально атестаційна комісія.

Одержані в ході соціологічного дослідження опитування (спостереження тощо) емпіричні дані підлягають інтерпретації, тобто поясненню. Соціолог має зробити висновки, виявити тенденції, перевірити висунені в програмі соціологічного дослідження гіпотези. Одержану первинну соціологічну інформацію йому треба узагальнити, проаналізувати, науково пояснити, згрупувати одержані дані, скласти таблиці, графіки, діаграми тощо. *Тобто скласти підсумковий документ аналізу соціологічної інформації.*

Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації – це вид звітності про хід і результати соціологічних досліджень, який (якщо дослідження було замовленим) передається замовнику дослідження.

У практичній діяльності соціологи використовують такі підсумкові документи соціологічного дослідження: *інформацію, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково-дослідну роботу*. В інформації зміст результатів дослідження подається без їх інтерпретації. Вона включає:

- ✓ короткий виклад проблемної ситуації, яка виявилась в даному дослідженні;
- ✓ перелік цілей і завдань дослідження;
- ✓ опис соціально-демографічних характеристик вибіркової сукупності;
- ✓ розподіл відповідей на запитання анкети або інтерв'ю, результати аналізу документів і спостережень у відсотковому викладі.

Число розділів у звіті зазвичай відповідає числу гіпотез, сформуованих в програмі дослідження.

У висновках подаються основні висновки дослідження і обґрунтовується шлях розв'язання соціальних проблем.

Головним підсумковим документом соціологічного дослідження є **звіт** про науково-дослідну роботу. Він включає ряд обов'язкових розділів: титульний лист, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень і символів, вступ, основна частина, висновки, список використаної літератури, додатки. Загальними вимогами до

цього документа є: чіткість і логічність викладу, аргументованість основних положень, висновків, точність формулювань, конкретність викладу результатів роботи, обґрунтованість рекомендацій і пропозицій.

Питання для самоперевірки

1. Що таке соціологічне дослідження?
2. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного суспільства?
3. Яке місце посідає програма і робочий план соціологічного дослідження у його підготовці, організації та проведенні?
4. У чому полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації?
5. За яких умов застосовують у соціології експертне опитування?
6. Поясніть, що таке соціометричне опитування?
7. Які, на вашу думку, питання можна вирішити за допомогою аналізу документа?
8. В яких випадках доцільне застосування контент-аналізу?
9. Для чого і як здійснюється опис інформації обчислення та оформлення узагальнюючої інформації?

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Для більш глибокого вивчення дисципліни “Соціологія”, студенти заочного відділення виконують контрольну роботу.

Робота виконується в окремому учнівському зошиті. На обкладинці зошита потрібно зазначити назву дисципліни, шифр (номер особової справи студента-заочника), прізвище, ім'я, по батькові, курс, групу, відділення, спеціальність, домашню адресу.

Контрольна робота складається з п'яти питань, які розподілені за стоваріантною системою у таблиці.

Номер варіанта визначають за двома останніми цифрами шифру особової справи студента-заочника (наприклад, якщо шифр 125, то номер варіанта буде 25. У таблиці по вертикалі беруть передостанню цифру (2), по горизонталі – останню цифру (5). На перетині цих граф знаходиться квадрат з номерами питань (26, 56, 72, 60, 36) на які потрібно дати відповідь у контрольній роботі).

Відповіді на питання повинні бути чіткими, змістовними, конкретними у формі розповіді. Для написання контрольної роботи, крім основної, потрібно використовувати додаткову літературу, публікації з газет і журналів, Інтернет та інші матеріали. Якщо питання стосується розкриття теорій, то необхідно дати коротку біографічну довідку про вчених соціологів.

Контрольну роботу слід виконувати охайно, розбірливим почерком.

У разі виникнення незрозумілих питань слід звернутися у навчальний заклад за консультацією.

У кінці роботи потрібно подати список використаної літератури із зазначенням всіх вихідних даних, поставити особистий підпис та дату виконання.

Потрібно залишити сторінку для зауважень рецензента. Після одержання перевіреної роботи необхідно уважно проаналізувати всі зауваження і рекомендації рецензента, згідно з яким додатково опрацювати матеріал теми, щоб поглибити свої знання та усунути допущені помилки. Якщо робота не зарахована, потрібно виконати її повторно згідно з зауваженнями викладача.

Контрольну роботу слід подати у заочний відділ за місяць до початку сесії. Перевірену і зараховану контрольну роботу студент захищає на співбесіді під час екзаменаційної сесії. Залік з контрольної роботи проставляється у заліковій книжці студента.

ПИТАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Соціологія та її місце в системі сучасних наук.
2. Предмет і об'єкт соціології.
3. Структура і рівні соціологічних знань.
4. Закони, категорії і методи соціології.
5. Основні функції соціології.
6. Характерні риси та функції соціологічного дослідження.
7. Етапи соціологічного дослідження.
8. Методи збирання соціологічної інформації.
9. Функції та структура програми соціологічного дослідження.
10. Зв'язок соціології з іншими науками.
11. Предмет історії соціології. Загальні тенденції розвитку світової соціологічної думки.
12. Розвиток соціальних знань у Стародавньому світі. Погляди на суспільство Демокріта, Платона, Аристотеля.

13. Соціальні знання епохи Середньовіччя (теорії А. Блаженного, Ф. Аквінського, Т. Мора, Т. Кампанелли).
14. Перші спроби формування соціологічних знань (кінець Середньовіччя – початок буржуазної епохи).
15. Виникнення і розвиток соціології як самостійної науки. Натуралізм О. Конта.
16. Органістична школа Г. Спенсера.
17. Соціальний дарвінізм.
18. Расово антропологічна школа.
19. Географічна школа в соціології.
20. Психологічний напрям у соціології.
21. Соціологічна теорія марксизму.
22. Німецька формальна філософія.
23. Соціологічна спадщина М. Вебера.
24. Французька соціологічна школа. Соціологічні концепції Е. Дюркгейма.
25. Емпіричні дослідження XIX ст.
26. Соціологічні ідеї В. Парето.
27. Становлення і особливості російської соціології.
28. Основні напрями російської соціологічної думки XIX – поч. XX ст.
29. Розвиток соціальних знань в Україні (до кінця XIX ст.)
30. Розвиток соціологічних знань в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.)
31. Загальна характеристика Західної соціології першої половини XX ст.
32. Американська соціологія кінця XIX – поч. XX ст.
33. Розвиток емпіричної соціології.
34. Соціоінженерія.
35. Теоретичні розробки Західної соціології 20–40-х років.
36. Теорія конфлікту.
37. Символічний інтеракціонізм.
38. Феноменологія.
39. Критична соціологія.
40. Ліворадикальна соціологія.
41. Соціологія постіндустріального розвитку.
42. Теорія соціального обміну.
43. Постмодернізм.
44. Особливості становлення вітчизняної соціології в радянський період.
45. Українська соціологія сьогодні.
46. Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження.

47. Проблема типологізації суспільств.
48. Характерні особливості сучасного суспільства.
49. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи.
50. Соціальні статуси і ролі в соціальній структурі суспільства.
51. Теорія соціальної стратифікації суспільства.
52. Теорії соціальної нерівності.
53. Соціальна мобільність та її види.
54. Соціальна взаємодія та соціальні зв'язки.
55. Соціальні відносини та соціальні конфлікти.
56. Предмет соціології конфлікту.
57. Причини та умови виникнення соціального конфлікту.
58. Попередження та розв'язання конфліктів.
59. Система соціального контролю.
60. Соціальні конфлікти в сучасній Україні.
61. Соціальні процеси та їх різновиди.
62. Соціальні рухи та їх типи.
63. Поняття та ознаки соціального інституту.
64. Класифікація та функції соціальних інститутів.
65. Основні риси соціальних організацій.
66. Ознаки та види соціальних спільностей.
67. Предмет, об'єкт етносоціології.
68. Національно-етнічні процеси та відносини.
69. Сучасні етнонаціональні процеси в Україні та захист прав національностей.
70. Предмет соціології релігії та історія її розвитку.
71. Історичні типи релігійних вірувань та сучасні релігійні системи.
72. Предмет і об'єкт економічної соціології.
73. Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.
74. Предмет соціології праці та управління.
75. Соціальні аспекти зайнятості і безробіття.
76. Соціологія праці, управління і менеджмент.
77. Науковий статус, об'єкт і предмет соціології політики.
78. Політична система суспільства. Громадянське суспільство.
79. Предмет і об'єкт соціології громадської думки.
80. Функції та канали висловлювання громадської думки.
81. Об'єкт і предмет соціології масових комунікацій.
82. Предмет, проблематика; функції соціології права.
83. Правомірна і протиправна поведінка.
84. Предмет соціології особистості.
85. Соціологічна структура особистості.

86. Соціалізація особистості: суть, агенти, етапи.
87. Соціальні відхилення.
88. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства у сучасних умовах.
89. Суть, основні категорії гендерної соціології.
90. Основні положення гендерної соціології. Соціологія сім'ї.
91. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення.
92. Причини сімейних конфліктів.
93. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку.
94. Сучасна демографічна політика України.
95. Соціальна суть культури.
96. Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства.
97. Статус, предмет і об'єкт соціології освіти.
98. Освіта та її функції і структура.
99. Тенденції і проблеми модернізації сучасної вітчизняної освіти.
100. Наука як особливе знання.

Таблиця розподілу варіантів контрольної роботи

Передостання цифра	Остання цифра шифру									
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1,32, 56,84, 91	2,33, 57,85, 92	3,34, 58,86, 93	4,35, 59, 87, 94	5,36, 60,88, 95	6,37, 61,89, 96	7,38, 62,50, 96	8,39, 63,51, 97	9,40, 64,52, 98	10,41, 65,53, 99
1	11,42, 66,54, 21	12,43, 67,55, 22	13,44, 68,56, 23	14,45, 69,57, 24	15,45, 70,58, 25	16,46, 71,59, 26	17,47, 72,60, 27	18,48, 73,61, 28	19,49, 74,62, 29	20,50, 75,63, 30
2	21,51, 67,55, 31	22,52, 68,56, 32	23,53, 69,57, 33	24,54, 70,58, 34	25,55, 71,59, 35	26,56, 72,60, 36	27,57, 73,61, 37	28,58, 74,62, 38	29,59, 75,63, 39	30,60, 76,64, 40
3	31,61, 1,75, 41	32,62, 2,76, 42	33,63, 3,77, 43	34,64, 4,78, 44	35,65, 5,79, 45	36,66, 6,79,4 6	37,67, 7,80, 47	38,68, 8,81, 48	39,69, 9,82, 49	40,70, 10,83, 50
4	41,71, 11,84, 51	42,72, 12,85, 52	43,73, 13,85, 54	44,75, 14,86, 55	45,76, 15,87, 56	46,77, 16,88, 57	47,78, 17,89, 58	48,79, 18,90, 59	49,80, 19,91, 60	50,81, 20,92, 61
5	51,82, 21,93, 62	52,83, 22,94, 63	53,84, 23,95, 64	54,85, 24,96, 65	55,86, 25,97, 66	56,87, 26,98, 67	57,88, 27,99, 68	58,89, 28,100, 69	59,90, 29,11, 70	60,91, 30,12, 71
6	61,92, 31,1, 72	62,93, 32,2, 73	63,94, 33,3, 74	64,95, 34,4, 75	65,96, 35,5, 76	66,97, 36,6, 77	67, 98, 37,7, 78	68,99, 38,8, 79	69,13, 39,9, 80	70,14, 40,10, 81
7	71,15, 41,11, 82	72,16, 42,12, 83	73,17, 43,13, 84	74,18, 44,14, 85	75,19, 45,15, 86	76,20, 46,16, 87	77,21, 45,17, 88	78,22, 46,18, 89	79,23, 47,19, 90	80,24, 48,20, 91
8	81,25, 49,21, 61	82,26, 50,22, 62	83,27, 51,23, 63	84,28, 52,24, 64	85,29, 53,25, 65	86,30, 54,26, 67	87,31, 55,27, 68	88,32, 56,28, 69	89,33, 57,29, 70	90,34, 58,30, 71
9	91,35, 59,1, 72	92,36, 60,2, 73	93,37, 61,2, 74	94,38, 62,3, 75	95,39, 63,3, 76	96,40, 64,4, 77	97,41, 65,5, 78	98,42, 66,7, 79	99,43, 67,8, 80	100, 45,68, 9,81

ГЛОСАРІЙ

Абсентеїзм – небажання брати участь у виборах.

Авторитарність – соціально-психологічна характеристика особистості, яка відображає її спрямованість щодо підпорядкування або нав'язування своєму впливу у взаємодії та спілкуванні з іншими індивідами.

Агресія – гнів, ворожість, ненависть. Може мати експресивний або імпульсивний характер. У масових соціальних явищах (терор, геноцид, расові, ідеологічні зіткнення) супроводжується зараженням та взаємною індукцією, стереотипним уявленням у створенні “образу ворога”.

Адаптація – пристосування людини до соціального середовища, яке залежить від структури потреб та мотивів особистості. Важливим елементом адаптації є прийняття індивідом соціальної ролі, тобто віднесення адаптації соціальної до найголовнішого механізму соціалізації особистості.

Адаптація культурна – діалектично суперечливий, нерозривний процес пристосування суспільства, окремих його членів до умов природного і соціального середовища за допомогою механізмів та цінностей культури. Процес взаємодії суспільства і природи – складний, багатоаспектний, багаторівневий. У цій взаємодії проміжним, коригуючим механізмом є культура, завдяки якій спільність зберігає свою цілісність, унікальність, визначеність. Через культуру відбувається передача духовної спадщини від покоління до покоління, отже, забезпечується існування даного етносу в часі.

Акультурація – процес взаємовпливу культур, внаслідок чого здійснюється культурний контакт, засвоюються технології, зразки, цінності чужої культури, що в свою чергу змінюються та адаптуються до нових вимог.

Амбівалентність соціальна – несумісність норм, цінностей, оцінок, почуттів, станів свідомості соціального суб'єкта (індивіда, групи), що характеризується подвійним, суперечливим його ставленням до явищ, подій, фактів, процесів.

Анкета – тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Аномія – стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Анормативна поведінка – соціальні дії індивідів і груп, які не вписуються в рамки нормативно-ціннісних стереотипів цивілізованого співжиття.

Антропосоціогенез – процес формування фізичного типу людини разом з її становленням як суб'єкта суспільних відносин та доцільної перетворювальної діяльності творця культури.

Атрактор – сукупність умов, які примушують елементи рухатися різними, але такими, що притягаються траєкторіями, у підсумку ці елементи опиняться в одній спільній точці.

Аудиторія – порівняно стала сукупність індивідів, сформована в процесі їх взаємодії з певним джерелом інформації на основі спільності інформаційних потреб та інтересів. Аудиторія – один із суб'єктів масової комунікації (включаючи театральну публіку та відвідувачів музеїв).

Банда – неформальна група осіб, що регулярно збираються для спільної діяльності, яка може виходити за рамки закону.

Бесіда – вербальна комунікація між двома або більше особами.

Біфуркація – перебування системи на півдорозі, в точці існування різних варіантів можливого майбутнього розвитку. Знаходиться в точці біфуркації – значить перебувати в край нестійкому стані, коли будь-яка випадковість здатна потягти систему в той чи інший бік. Майбутнє об'єкта, який знаходиться в точці біфуркації передбачити неможливо.

Валідність (обгрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

Верифікація – перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом зіставлення їх з об'єктами спостереження, чуттєвими даними, експериментом.

Вертикальна мобільність – пересування вгору або вниз в ієрархії позицій у системі соціальної стратифікації.

Взаємодія групова – відносини між людьми, групами, які базуються на матеріально-економічному становищі, функціональними соціальними статусами та ролями, спільністю інтересів, рівнем та характером освіти, віком тощо. За характером відносин вони можуть бути нейтральними, дружніми, конфліктними (нейтралітет, співпраця, боротьба тощо).

Вибірка – виокремлення, з-поміж більшості населення, певної частки осіб або життєвих випадків, що досліджуються як характерні для цього населення.

Вибіркова сукупність – певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вибірковий метод – науково обгрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Вимірювання – процедура позначення числами за певними правилами ознак чи властивостей об'єкта, який вивчається, в результаті чого множинна кількість різних характеристик здобуває чисельне вираження та репрезентує інтенсивність прояву відповідної якості об'єкта.

Відкритість системи – її здатність обмінюватися речовиною, енергією та інформацією з оточуючим середовищем (метаболізм).

Відхилення (негативний вибір) – небажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом.

Віково-рольові очікування (експектації) – норми і вимоги соціального оточення, які висуваються перед людиною на тому чи іншому її віковому етапі і які полягають в очікуванні від неї освоєння певних ролей, що відповідають даному віковому і соціальному статусові.

Вільне інтерв'ю – тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань.

Включене спостереження – вид спостереження, за якого дослідник безпосередньо включений у досліджуваний процес.

Влада – спроможність осіб, членів групи досягти суспільно значущих цілей або цілей в задоволенні власних інтересів. Влада є всеосяжним аспектом усіх людських відносин. Багато соціальних конфліктів є прикладами боротьби за владу, оскільки ступінь здобутої

особою або групою влади визначає те, наскільки вони спроможні здійснити свої бажання за рахунок бажань інших.

Гендер – соціальні очікування щодо того, яку поведінку вважати прийнятною для представників кожної статі. Гендер – це не фізичні характеристики, які відрізняють чоловіків та жінок, а соціально сформовані риси чоловічності та жіночності.

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації.

Генеральна сукупність – це множина об'єктів, які мають будь-яку спільну, чітко визначену характеристику, що вказує на їх належність до даної системи і вивчається у межах соціологічного дослідження і територіально-часових межах.

Географічна школа в соціології – натуралістичні вчення, які визнають головним у розвитку суспільства і народів їх географічне положення і природні умови.

Герменевтика – теорія тлумачення рукописних і друканих текстів, насамперед давніх. Замість терміна “герменевтика” часто використовують поняття інтерпретація.

Гетеросексуальність – орієнтація в своїй сексуальній активності або своїх почуттях на людей протилежної статі.

Гіпергамія – шлюбна норма в стратифікованих суспільствах, при якій жінка має право виходити заміж за чоловіка із більш високого соціального прошарку, при забороні на шлюб з чоловіками із більш низького соціального прошарку. Діти, що народжуються від таких шлюбів наслідують статус батька.

Гіпогамія – шлюбна норма в стратифікованих суспільствах, при якій жінка має право вийти заміж за чоловіка із більш низького соціального прошарку, при забороні шлюбу з чоловіками із більш високого соціального прошарку. Діти від таких шлюбів можуть наслідувати статус як батька, так і матері.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – обгрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Глобалізація – дедалі більша взаємозалежність між різними

людьми, регіонами та країнами світу.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів.

Громадянське суспільство – сукупність неполітичних відносин, сфера спонтанного вияву інтересів і волі вільних індивідів та їхніх асоціацій, захищена законами від регламентації їх діяльності з боку державної влади.

Група експертна (управлінська) – офіційно організований колектив фахівців-управлінців, створений для дослідження чітко сформульованої проблеми і вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень відповідними органами влади різних рівнів. Склад групи експертів визначається характером і структурою проблеми і має міждисциплінарний характер (спеціалісти з різних галузей соціальної практики).

Групи соціального ризику – група людей, яка може здійснювати негативні дії та представляти загрозу життю суспільству. Традиційні групи ризику – алкоголіки, наркомани, повії, бомжі, спосіб життя яких характеризується як прояв хвороби суспільства.

Девіантна поведінка – вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Девіація – відхилення від загальноприйнятих культурних стереотипів.

Деліквентність (від лат. – провина, порушення) – сукупність протиправних вчинків чи злочинів, які не відповідають формально зафіксованим юридичним нормам, виконання яких гарантовано державою. Деліквентність – різновид девіантної поведінки, за яку несуть карну відповідальність. На відміну від деліквентності девіантність – різноманітні вчинки або дії, які є відхиленням від загальноприйнятих, неформальних норм та правил поведінки. Їх виконання не гарантується правовими аспектами держави, позаяк вони закріплені традиціями, звичаями, етикетом, манерами.

Деривати – функціональні відхилення.

Дисипативні структури – системи, які існують за рахунок постійного обміну з зовнішнім середовищем, речовиною, енергією та

інформацією. У ході такого обміну система регулярно скидає баласт зайвої ентропії, що накопичується.

Дисипації – мікрохаоси.

Дисипація – здатність відкритої системи або розсіювати все зайве, чуже і непотрібне, або ж перетворювати його в компоненти свого власного змісту шляхом переструктурування та трансформації.

Диспозиційна концепція – запропонована російським соціологом В.О.Ядовим. Згідно з диспозиційною концепцією, саморегуляція соціальної поведінки людини забезпечується ієрархічно організованою системою особистісних диспозицій, які є продуктом попереднього досвіду, що фіксує звичні способи задоволення потреб суб'єкта у звичних соціальних умовах. Найвищі диспозиції – ціннісні орієнтації на життєві цілі та засоби їх досягнення, загальна спрямованість інтересів особистості; диспозиції середнього рівня – це узагальнені соціальні установки та різноманітні соціальні об'єкти; диспозиції нижчого рівня – ситуативні установки як схильності до певного сприйняття безпосередньої поведінкової ситуації та до певної поведінки за даних обставин.

Диспозиція – фіксовані соціальним досвідом людини її схильності до певного сприйняття умов діяльності й до певних дій за даних умов; форми психологічної готовності людини до тієї чи іншої спрямованості її соціальної активності в певних ситуаціях, внутрішні психологічні регулятори цієї спрямованості – ціннісні орієнтації та соціальні установки усіх рівнів узагальнення та конкретності (переконавання, інтереси, прагнення, нахили, бажання, потяги та ін.).

Диспозиція особистості – схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Дистанція – характеристика близької відстані між різними соціальними групами або відчуженості. Існує відстань між групами – соціальна, економічна, політична, культурна тощо.

Дисфункції – соціальні впливи, що, як правило, виявляються руйнівними або дезінтегративними.

Диференціація соціальна – процес і стан розшарування (подрібнення) певної соціальної цілісності (соціуму, спільноти, системи) на складові частки чи елементи (індивіди, групи). Вона може виступати як процес подрібнення певного соціуму в ході його змін, розвитку, коли поступово поглиблюється членування цілого на його

порівняно самостійні частки і коли цей процес перевершує поєднання часток, елементів у межах соціуму.

Діагностика соціальна – комплексний процес вивчення причинно-наслідкових зв'язків та взаємовідносин у суспільстві з метою визначення проблем функціонування та розвитку соціальних об'єктів та процесів. Соціальна діагностика співпадає з такими поняттями, як “дослідження”, “соціальна характеристика”, “типологізація”. Феномен об'єктивної оцінки у соціодіагностиці досить часто виступає у формі дихотомії, коли всі досліджувані явища, прикмети, процеси та стани діагностуються шляхом розчленування їх об'єктивної суспільної значущості на дві полярні оцінки – як щось позитивне, корисне, важливе і потрібне для всіх і як щось негативне, шкідливе і непотрібне (прогресивне – реакційне; суспільно корисне й суспільно шкідливе, норма і аномія, нормальне й аномальне, соціальне здоров'я і соціальна патологія (соціопатія).

Ділова гра – метод пошуку управлінських рішень шляхом імітації прийняття їх в умовах гри за певними правилами.

Дія соціальна – будь-яка акція, вчинена соціальним суб'єктом з метою забезпечення своїх інтересів та потреб у даній соціокультурній ситуації. Інше тлумачення – це поведінка діючого суб'єкта, орієнтована на інших суб'єктів і взаємодію з ними.

Екзогамія – звичай, який передбачає шлюбний союз за межами визначеної спільноти.

Екзогенний – породжений зовнішніми причинами.

Екологічна поведінка – система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Екологічна політика – соціальна діяльність, спрямована на забезпечення економічних, соціальних і культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення довкілля.

Екологічна свідомість – індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звички діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігів у природі.

Економічна активність – вияв індивідуальності, самореалі-

зації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічна поведінка – система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Економічна свідомість – погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Економічна соціологія – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економічний інтерес – усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні мотиви їх економічної діяльності.

Економічні соціальні ролі – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Експеримент соціальний – метод отримання інформації про зміну соціального об'єкта в результаті цілеспрямованого впливу на нього контрольованими чинниками (змінними). Його проведення пов'язане з пошуком причинно-наслідкових відносин досліджуваних явищ. Суть соціального експерименту, його спрямованість на доведення або спростування гіпотез дослідження збігається з природничо-науковим експериментом. Цінність інформації, отриманої в результаті проведення соціального експерименту, у тому, що вона не просто описує об'єкт, а й дає змогу пояснити наявність і розвиток певних зв'язків, відносин, процесів. Експеримент соціальний розрізняють за: а) способом уведення незалежної змінної; б) характером логічної структури доведення гіпотези; в) методом відбору контрольної групи; г) рівнем вимог до ситуації експерименту.

Експертиза соціальна – аналітичне вивчення та оцінювання фахівцями соціальних аспектів програм, проектів, проблем чи ситуацій, прогнозування наслідків їх реалізації, розв'язання чи зміни (ситуацій), а також розробка рекомендацій щодо запобігання чи подолання їх негативного впливу. Власне соціальна експертиза – це процедура, що складається з трьох етапів.

Експертне опитування – різновид опитування, під час якого

респондентами є експерти – спеціалісти у певній галузі діяльності.

Електоральна поведінка (від лат. – виборець) – сукупність дій, що виражають політичні орієнтації виборців щодо делегування їх повноважень представницьким органам влади, виявляється в участі або неучасті електорату (сукупності виборців) у голосуванні.

Електоральна соціологія – галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Емпіричні соціологічні дослідження – одна з форм вивчення дійсності, предметом аналізу якої є різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, настрої, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп і спільнот, відображення соціальної реальності у фактах людської свідомості.

Ендогамія – звичай, який передбачає шлюбний союз в межах визначеної спільноти.

Ентропійний процес – незворотній процес втрати енергії.

Ентропія – зростання міри неупорядкованості в середині системи, яка погрожує її розпадом. Рух від порядку до хаосу.

Епатаж – скандальна, яка викликає загальний подив, форма соціальної поведінки.

Ескалація – поступове розширення, посилення, збільшення, загострення, наприклад, ескалація кризи, ескалація конфлікту.

Етнічна ідентичність – відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Етнічний стереотип – стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.

Етногенез – весь процес від моменту виникнення до моменту зникнення етнічної системи під впливом ентропійного процесу втрати пасіонарності.

Етнос – усталена сукупність людей, яка історично склалася на

певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).

Етносоціологія – галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Життєві плани – основні цілі, ідеї, мрії, орієнтації на вибір життєвого шляху. Розрізняються індивідуальні (фізичні, творчі, соматичні) та суспільні (сімейні, соціальні, політичні).

Життя суспільне – реальний, органічно цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, спільнот, суспільств), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною.

Завдання соціологічного дослідження – логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Загальнотеоретична соціологія – вищий рівень достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування та розвиток соціальних відносин, закономірності соціального життя.

Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Закон – правила поведінки запроваджені політичним керівництвом і підтримувані державною владою.

Закони соціальні – стійкі, суттєві, необхідні відношення між явищами в суспільстві, в економіці, соціології та інших галузях життєдіяльності особистості, групи, спільноти.

Засоби масової інформації – соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Звичай – встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких викликає негативні санкції.

Звичка – встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, який не викликає негативної реакції.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічну оснащеність праці тощо.

Ідентифікація соціальна – пізнавальний спосіб встановлення тотожності, подільності речей, процесів, явищ, осіб, що означає розумові операції з зовнішніми стосовно суб'єкта, який пізнає, об'єктами. Ідентифікацією називають також і процеси, що пов'язані зі сферою самосвідомості, самопізнання особи.

Ієрархія соціальна – структурна побудова суспільства або окремих спільнот за рівневою ознакою з послідовним підпорядкуванням нижчих рівнів (шаблів) вищим.

Індекс – агрегований кількісний показник, який узагальнює первинну соціологічну інформацію, отриману під час вимірювання за допомогою однієї чи кількох шкал. Соціологічний індекс, з одного боку, є засобом агрегування, утиснення, представлення її у вигляді, зручному для опису та інтерпретації, а з іншого – це засіб переходу від теоретичного до емпіричного рівня дослідження, засіб конструювання емпіричного індикатора деякого теоретичного поняття.

Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інститут соціальний – форма організації і засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. За допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, що регулюють різні сфери суспільної діяльності, їх. (державна, право, політичні партії, армія, церква, школа, сім'я, мораль, освіта тощо) виконують організаційні, регулятивні, управлінські та виховні функції в суспільстві.

Інституціоналізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Інтерв'ю – цілеспрямована бесіда, мета якої – одержати відповіді на запитання, передбачені програмою дослідження.

Інтерес соціальний – вираження соціальних потреб суб'єкта (індивіда, групи, класу, нації, народу) через його місце (статус) у системі соціальних відносин та взаємодій з приводу умов та засобів задоволення цих потреб. Як і соціальна потреба, соціальний інтерес містить у собі внутрішню необхідність, завдяки якій він набуває енергії спонукальної сили. Ця необхідність передається йому від потреби, що є його основою.

Інтерналізація (інтеріоризація) – засвоєння індивідом вироблених суспільством і різними групами норм, цінностей, установок, стереотипів, уявлень тощо.

Інформація соціальна – сукупність знань, суджень, свідчень та повідомлень, які формуються та відтворюються в суспільстві для регулювання соціальної взаємодії, суспільних відносин. Основні властивості соціальної інформації: кількість, цінність, зміст, правдивість, адекватність, достовірність, точність, оперативність, надійність.

Каста – форма стратифікації, у якій соціальне становище особи з моменту народження фіксується і не може змінюватися. Між членами різних кастових груп практично не буває шлюбів.

Категорія аналізу – загальніші, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням.

Класова структура – розшарування класів у суспільстві.

Кластерний відбір – в якості одиниць дослідження відбираються не окремі респонденти, а цілі групи або колективи.

Коабітація – спільне проживання двох людей певний час пов'язаних статевими відносинами без реєстрації шлюбу.

Комунікація – передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

Конвіксія – групи людей з однохарактерним побутом і сімейними зв'язками.

Консорція – групи людей об'єднані однією історичною долею. До цього розряду належать артілі, секти, банди тощо. Найчастіше вони розпадаються, але інколи зберігаються на термін в декілька поколінь.

Контрадаптивний – той, що не бажає пристосуватися, а прагне пристосувати зовнішні обставини до своїх потреб та інтересів.

Конфлікт – соціальний процес, у якому індивід чи група прагнуть досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізації інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда або групи з близькими чи ідентичними цілями.

Кореляція – визначення функціональних зв'язків між двома ознаками соціальних об'єктів.

Крос-фільтр – технічний прийом, що застосовується в бланках інтерв'ю й виконується інтерв'юером під час опитування.

Культура – сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Культура елітарна – сукупність артефактів, що належать до класичних взірців витончених мистецтв, музики, літератури, призначених для культурної еліти суспільства.

Культура масова – особливий спосіб буття культури, що продукується і відтворюється за допомогою дії засобів масової комунікації, які культивують спрямованість на стандартизацію системи домінуючих матеріальних і духовних цінностей, типів соціальної поведінки, уявлень, думок тощо. Головною ознакою масової культури є вторинна (на відміну від історично сталої) система культурних цінностей, призначених для масового споживання.

Культура організаційна – специфічне поєднання цінностей, відносин, норм, звичок, традицій, форм поведінки і ритуалів, які існують в організаціях.

Культура особистості – сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності.

Культура соціальна – особлива здатність особи, завдяки якій вона адаптується в суспільстві, утримується в структурах його соціальної організації, забезпечує собі статусне просування та реалізацію свого діяльнісного потенціалу, інтеграцію в спільноту.

Культура соціологічна – рівень професійної майстерності, наукових досягнень соціологів країни чи школи, яким визначається і гарантується стандарт якості соціологічних досліджень, надійність їх результатів, авторських висновків і прогнозів, а також авторитет та імідж соціологів і соціології в суспільстві.

Латеральна мобільність – переміщення осіб з одного регіону

країни до іншого або з однієї країни до іншої.

Легітимність – узгодженість із законами, відповідність законам.

Лідерство – складова соціально-психологічного механізму інтеграції групової діяльності, завдяки якому особа або кілька осіб, виконуючи провідну роль, спрямовують діяльність групи як у виробничій, так і позавиробничій сферах; вплив авторитету (офіційного чи неофіційного) індивіда на поведінку членів групи або первинного колективу в цілому. Цей вплив здійснюється на основі групових цінностей та норм у межах міжособистісних відносин, що склалися в колективі.

Лонгітюдне дослідження – дослідження, момент повторення якого визначається з врахуванням генезу сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цієї сукупністю певної стадії свого розвитку.

Макросоціологія – дослідження великомасштабних груп, організацій або соціальних систем.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Манкірувати – нехтувати своїми соціальними обов'язками, нормами пристойності та моралі.

Маргіналізація – втрата особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Маргінальна особистість – людина, яка опинилася поза стійкими соціальними групами, поза дією сталих нормативно-ціннісних систем.

Маска рольова – стереотипна модель поведінки у типовій для даної ролі ситуації. З часом зразки рольової поведінки відпрацьовуються до високого ступеня автоматизму, стають звичкою. Коли така звичка виникає стосовно визначених рольовими вимогами і приписаними форм взаємодії з іншими людьми, вона отримує назву рольової маски. Виникаючи здебільшого несамохіль, маска може “вмикатися” і використовуватися особою цілком свідомо як наслідок

оцінки (хибної чи адекватної) ситуації за рольовим сценарієм. Здатність довільно маніпулювати масками породжує в суб'єкта ролі ілюзію, начебто маска є чимось стороннім стосовно його “Я”, посередником між ним і рольовими партнерами. Насправді ж маска здійснює неабиякий зворотний вплив на особистість за рахунок механізму інтеріоризації, переведення “зовнішнього у внутрішнє”. Значна відчуженість “Я” від маски загрожує особі внутрішнім конфліктом, що веде до відмови від даної маски чи навіть ролі в цілому або до зміни “образу Я”.

Масова інформація – стереотипізована інформація, яка оперативна та регулярно поширюється на велику аудиторію.

Масова комунікація – систематичне та одночасне поширення однотипних повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування та здійснення ідеологічного, політичного, економічного, психологічного, організаційного впливу на думки, оцінки і поведінку людей.

Матрільнійність – визначення походження по материнській лінії.

Матрілокальність – шлюбне поселення подружжя в групі дружини.

Медіатор – посередник.

Медіація – оптимізація за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Менеджер – професійний управлінський працівник, який наймається власником підприємства, компанії тощо для керівництва виробничим процесом, відносинами між його учасниками.

Ментальність – полісемантичне поняття для позначення усталеного ладу людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає значною мірою в несвідоме.

Метод – головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Метод основного масиву – як правило застосовується при проведенні пілотажного або розвідувального дослідження на невеликих генеральних сукупностях, дія яких немає сенсу проводити вибіркове дослідження.

Метод стихійної вибірки – звичайне поштове опитування

телеглядачів, читачів газет, журналів. Тут наперед неможливо визначити структуру масиву респондентів, які заповнять і відправлять поштою анкети.

Методика – послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних з конкретним методом.

Міграція – процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший район чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки.

Міжгенераційна мобільність – просування вгору або вниз в ієрархії соціальної стратифікації від одного покоління до іншого.

Мікросоціологія – дослідження людської поведінки в контексті особистої взаємодії.

Мікросоціологія – наука, яка вивчає повсякденну поведінку людей.

Мобільність соціальна – процес руху індивідів між ієрархічно або іншим чином організованими елементами соціальної структури: класами, прошарками, групами, статусами, позиціями. За напрямом вирізняють вертикальну, висхідну або низхідну: посадове просування, підвищення кваліфікації чи, навпаки, декваліфікація, перехід у групи та прошарки, які займають нижчі позиції у статусній ієрархії, а також горизонтальну. Соціальна мобільність – рух поміж однорідними у соціальному відношенні групами, статусами, робочими місцями.

Мода – домінуюча у певній соціальній спільноті сукупність звичок, смаків, стандартів поведінки, а також зразків предметів споживання, що, з одного боку, відповідають цим звичкам і смакам, а з іншого – визначають їх характер.

Модель – абстрактне подання теорії, її операціоналізація, яку можна перевірити емпіричним шляхом. Важливою у побудові моделі є її перевірка на відповідність.

Модель у соціальному прогнозуванні – спрощене математичне уявлення про певний суспільний процес.

Модернізація – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Моногамія – парний шлюб, коли сім'я складається із чоловіка та жінки.

Мотив – свідомий збуджувач поведінки та діяльності людини, спрямованої на задоволення різноманітних (матеріальних, соціальних, духовних) потреб.

Мотивація трудової діяльності – внутрішня спонука до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації.

Напруженість соціальна – стан, який виникає в суспільстві внаслідок дії дестабілізуючих факторів і виявляється у зростанні негативних соціальних настроїв та деструктивної поведінки, що таїть у собі небезпеку соціального “вибуху”, руйнування певних соціальних структур чи всього суспільства.

Народність – мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передує нації.

Натуралізм у соціології – напрям у соціології, представники якого прагнуть зрозуміти соціальне через біологічне, природне. Пояснює розвиток суспільства різними природними чинниками – кліматичними умовами, географічним середовищем, біологічними і расовими особливостями людей тощо.

Націоналізм – теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Національне питання – форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, екологічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Нація – особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Нелінійність розвитку – передбачає, що відкрита система має перед собою багато різних, зокрема й альтернативних, шляхів – можливостей еволюційних змін.

Несфокусована взаємодія – взаємодія людей присутніх у певному оточенні, де вони безпосередньо не спілкуються одне з одним.

Норма права – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки.

Норма соціальна – визнане правило, зразок поведінки чи дій індивідів, соціальних груп.

Нормативний прогноз – передбачення бажаного стану явищ на базі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей.

Нуклеарна сім'я – проста сім'я, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або одного з батьків зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі.

Обґрунтованість інструменту вимірювання – ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик, а також характеристик, які планувалось виміряти.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Органічна школа в соціології – натуралістичні вчення, які розглядають суспільство уподібненим живому організму, а соціальну диференціацію суспільства – як аналогічний розподіл функцій між різними органами живого організму.

Паблік рілейшнз – особливий напрям діяльності державних органів, корпорацій, політичних та інших організацій, пов'язаний з формуванням сприятливої громадської думки про себе.

Паліатив – половинчасте рішення.

Парадигма – теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви, які служать еталоном, взірцем або напрямом при вирішенні проблем.

Параномія – протиріччя в законах.

Пасіонарність – здатність і прагнення до зміни оточення (порушення агрегатного стану середовища).

Патерналізм – 1) концепція, що обґрунтовує соціальну політику в галузі трудових відносин; проявляється в показній “благодійності”; 2) політика великих держав, спрямована на поневолення економічно слабозвинутих країн під виглядом “спілкування про слабкі народи”.

Патрилокальність – шлюбне поселення подружжя в групі чоловіка.

Патрілінійність – визначення походження по чоловічій, батьківській лінії.

Пенітенціарна система – система відбування покарань для засуджених.

Первинна соціологічна інформація – дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

Передбачення – обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі в даний час, але які піддаються виявленню.

Персистенти – етноси, які пережили себе.

Питальник – документ, в якому сформульовані й тематично згруповані питання, передбачено місце для записів відповідей на них.

Пілотажне (пробне) дослідження – здійснюється для перевірки надійності методик та процедур основного дослідження, схеми його організації і проведення й передує йому. У процесі пілотажного дослідження відпрацьовується найбільш оптимальний варіант методики організації і проведення соціологічного дослідження, збирання інформації, який потім апробується в умовах, максимально наближених до умов основного польового дослідження.

Плюралізм – множинність думок, поглядів, напрямів, партій тощо як фундаментальний принцип будови правового суспільства.

Поведінка – форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи на дію іншої людини.

Позитивізм — філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Поліандрія – форма шлюбу, в якому жінка може мати двох або більше чоловіків одночасно.

Полігамія – форма шлюбу, в якому особа може одночасно мати більше, ніж одного шлюбного партнера.

Полігінія – форма шлюбу, в якому чоловік може одночасно мати більше, ніж одну дружину.

Політика – галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Політичне поле – проекція соціального простору на взаємодію суб'єктів влади.

Польове спостереження – метод дослідження, який проводиться у реальній життєвій ситуації.

Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Попередження конфліктів – організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Пошукове спостереження – метод дослідження, який використовують з метою соціологічної розвідки, пошуку фактів, що визначають коригування теми дослідження на стадії діагностичного експерименту.

Пошуковий прогноз – передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, які переважали у минулому і домінують нині, абстрагуючись від планів, проєктів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, спричинити самоздійснення чи самозруйнування прогнозу.

Правова поведінка – соціальнозначуща поведінка суб'єктів,

передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Правовий нігілізм – правове безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Предмет соціологічного дослідження – найбільш значимі з теоретичної або практичної точки зору певні особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Престиж соціальний – співвідносна оцінка соціальної ваги різних об'єктів, явищ, яку поділяють члени певного суспільства.

Пристосування – прийняття індивідом чи групою культурних норм, цінностей та еталонів нового середовища, якщо норми й цінності, засвоєні у попередньому середовищі, не задовольняють потреби, не створюють прийнятої поведінки.

Проблема дослідження – проблемна ситуація, пов'язана із суперечністю між соціальною дійсністю і її теоретичним осмисленням, яка потребує для свого пізнання і розв'язання певних методів, процедур та прийомів дослідження. Вона виражається через питання чи комплекс питань, що становлять теоретичний чи практичний інтерес, але відповідь на них міститься в наявному соціологічному знанні. Часто це недостатня обізнаність з реальною соціальною ситуацією, в інших випадках – виявлення процесів та явищ, що не мають відповідних алгоритмів описування, пояснення, прогнозування тощо.

Прогноз – ймовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Прогностика – наукова дисципліна, предметом якої є дослідження закономірностей і способів прогнозування.

Програма соціологічного дослідження – головний документ дослідження, в якому відображаються його загальна концепція та ідеологія.

Простір соціальний – фундаментальна умова діяльності та спілкування людей у суспільстві: ставлення людей до природи, що передбачає певну локалізацію історичних форм суспільства в

географічному просторі природи, і рівень організації міжсуб'єктних, власне соціальних зв'язків, де просторовий момент співвідноситься з певними соціальними системами, характеризує упорядкованість множини соціальних подій та відносин, їх взаємокоординацію та субординацію, насиченість діяльністю та комунікацією.

Протосоціум – архаїчне суспільство на ранній, доправовій стадії розвитку.

Професійна адаптація – пристосування, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних та соціальних норм поведінки, необхідних для виконання відповідних трудових функцій.

Процедура – загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Психологізм у соціології – методологічна орієнтація соціологічних шкіл, для яких характерне прагнення пояснити соціальні явища і процеси тільки на основі психологічних даних.

Районування генеральної сукупності – процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Ранжування – один з методів вивчення переваг. Метод полягає в тому, що респондент безпосередньо в процесі опитування впорядковує об'єкти із запропонованої дослідником сукупності,

Расово-антропологічна школа в соціології – натуралістичні вчення, що інтерпретують суспільний розвиток у поняття “спадковості”, “расового відбору”, боротьби “вищих” і “нижчих” рас.

Регрес – тип розвитку, для якого характерним є перехід від вищого до нижчого.

Редукція – спрощення, приведення складного до простого.

Релікт – те, що залишилося від старих часів.

Репрезентативна вибірка – метод соціального дослідження, спрямований на ототожнення досліджуваної групи з широкими колами населення, характеристики яких ця група відтворює.

Репрезентативність – властивість вибіркової сукупності відтворювати максимальну кількість основних характеристик генеральної сукупності. Свідченням репрезентативності вибірки є те,

що з деякою похибкою можна розподілити ознаки, що вивчаються у вибірковій сукупності, ототожнити з їх дійсними розподілами у генеральній сукупності або, скориставшись мовою статистики, знайти оцінку параметрів генеральної сукупності. У цьому випадку вибірка виступає мікромоделлю генеральної сукупності.

Репрезентативність вибірки – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Респондент (від лат. гекропсіег – відповідати, відкликатися) – особа, яка в процесі опитування виступає як джерело інформації.

Реституція – поновлення в колишньому правовому статусі.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Референтна група – соціальна спільність, на думку якої особистість орієнтується, г-оціночні судження якої є для неї еталонними.

Рецепція – засвоєння, прийняття, перетворення чужого в своє (приклад: рецепція римського права країнами Західної Європи).

Римський клуб – міжнародна неурядова організація, заснована в 1968 р. у Римі групою вчених-економістів, громадських діячів, представників ділових кіл, службовців національних та міжнародних організацій з метою глибокого пізнання глобальних проблем планетарної системи людської життєдіяльності.

Ринок праці – певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Робочий план дослідження – документ, у якому відображені головні процедури та етапи соціологічного дослідження. У ньому зафіксовані терміни здійснення, виконавці та матеріальне забезпечення. Як правило, у соціологічних дослідженнях близько 30% часу відведено на розробку концепції, програми та апробування методик, 20% – на збирання інформації (“польовий” етап роботи), 40% – на обробку та аналіз даних і 10% – на підготовку підсумкових документів. Ці пропорції можуть змінюватися залежно від типу дослідження та міри опрацьованості проблеми.

Роль соціальна – нормативний різновид поведінки індивіда,

який займає певну соціальну позицію (у суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції. Соціальна роль – це очікувана поведінка відповідно до соціального статусу.

Санкція – стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Сегрегація – спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень.

Середні верстви – сукупність суспільних груп, які займають проміжне становище щодо основних класів суспільства.

Середовище соціальне – сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних, духовних, територіальних умов життєдіяльності людини, що впливають на його свідомість та поведінку.

Синергетика – розроблений в ХХ столітті науковий напрямок, який досліджує процеси самоорганізації в складних, відкритих, нерівноважених системах.

Система соціологічного знання – сукупність взаємопов'язаних, функціонально визначених структурних елементів соціологічної науки (історія соціології, загальні соціологічні теорії, галузева соціологія).

Систематичні помилки – помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Складна сім'я – сім'я, що складається з кількох об'єднаних родинними взаєминами нуклеарних сімей, кожна з яких може бути повною або неповною і включати також родичів подружжя по прямій чи бічній лінії.

Соціалізація – процес засвоєння індивідом знань, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для його становлення і життєдіяльності в даному суспільстві. Соціалізація характеризується двома важливими моментами: засвоєнням соціального досвіду та його “перерозподілом” до рівня особистісних установок і орієнтацій.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Соціалізація – процес набуття індивідом соціального досвіду.

Соціалізація природи – вплив соціальних і технологічних чинників на природний світ.

Соціальна адаптація – вид взаємодії людини, соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги і очікування його учасників.

Соціальна активність особистості – системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин.

Соціальна атомізація – процес відособлення людей одне від одного, що виникає з розірванням безпосередньо особистісних зв'язків між ними і є виявом зв'язків опосередкованих, безособових, які набувають форми “речі” (грошей, товару).

Соціальна верства – сукупність індивідів, які зайняті економічно і соціально рівноцінними видами праці і мають приблизно однакову матеріальну й моральну винагороду.

Соціальна взаємодія – будь-яка форма соціального контакту між особами.

Соціальна взаємодія – система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

Соціальна вульгаризація – грубе і спрощене тлумачення суспільних явищ, духовного життя суспільства, ідеального виміру людського існування загалом.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Соціальна дезорганізація – сукупність соціальних процесів, які спричиняють у межах певної спільноти дії, що не відповідають нормам, оцінюються негативно і перевищують допустимі межі,

загрожуючи нормальному розвитку процесів колективного життя.

Соціальна дистанція – ступінь просторового розмежування, що підтримується особами під час взаємодії з іншими малознайомими їм людьми.

Соціальна диференціація – відмінності між макро- і мікрогрупами, а також індивідами, які можуть належати як до об'єктивних ознак (економічних, професійних, освітніх, демографічних), так і до ознак масової та індивідуальної свідомості.

Соціальна діагностика – метод пошуку соціальних резервів виробництва, це аналіз стану соціальних об'єктів і процесів для виявлення проблем їх функціонування і розвитку.

Соціальна дія – спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, які ґрунтуються на зіткненні інтересів і потреб головних соціальних сил суспільства.

Соціальна ентропія – динаміка розпаду об'єктивних і суб'єктивних нормативних ціннісних структур, яка супроводжується послабленням або повною атрофією їх соціалізуючих і регулятивних функцій.

Соціальна ідентифікація – процес і результат емоційного та іншого самоототожнювання індивіда з іншою особою, групою, вірцем чи ідеалом.

Соціальна ієрархія – система послідовно підпорядкованих елементів, розташованих в порядку від нижчого до вищого, характеризується нерівністю статусів, стосунків, влади, доходів, престижу та ін.

Соціальна інженерія – вид, напрям діяльності, основним призначенням якої є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв'язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження соціальних резервів виробництва на базі застосування результатів і рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проектів, соціальних технологій.

Соціальна криза – неконтрольована дисоціація (повільне розсіювання) структур і цілісностей в соціальному просторі.

Соціальна легітимність – соціальний порядок, який має високий рівень визнання та престижу, завдяки чому диктує індивідам обов'язкові вимоги та надає приклади поведінки.

Соціальна мобільність – зміна соціальних статусів.

Соціальна мобільність – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальна наука (суспільне знання) – система галузей знань про суспільство, закони його виникнення і розвитку; про його структуру, окремі елементи цієї структури і різні сторони суспільного життя; про суспільне буття, спільну свідомість та їх взаємодію; про людину, її формування, діяльність, розвиток, стан; про людські спільноти, класи, нації, групи й відносини між ними; про матеріальну й духовну культуру.

Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Соціальна потреба – необхідність у чомусь для підтримання життєдіяльності людини, соціальної групи чи суспільства загалом, внутрішня спонукальна сила активності.

Соціальна реальність – розмаїття форм об'єктивно існуючого соціального буття.

Соціальна робота – професійна діяльність, спрямована на підтримку і надання соціальних послуг будь-якій людині чи групам людей.

Соціальна роль – очікувана поведінка особи, яка посідає певне соціальне становище.

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Соціальна спільнота – сукупність людей (сім'я, плем'я, етнос), об'єднана відносно стійкими соціальними зв'язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціальна стратифікація – існування структурних нерівностей між соціальними групами в суспільстві, що виражаються в їхньому доступі до матеріальних або символічних винагород.

Соціальна стратифікація – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Соціальна сфера – відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Соціальна технологія – вид практичних соціологічних рекомендацій, це відпрацьована за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних керівником чи організатором управління, а також під час розв'язання різних соціальних проблем, що виникають у трудових колективах.

Соціальна технологія (за аналогією до промислової технології) – сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язання різних соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, вдосконалення організації управління, впливу на громадську думку через засоби масової комунікації тощо).

Соціальна функція освіти – роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

Соціальна цінність – значущість явищ і предметів з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп і особистості. Існує як у вигляді колективних уявлень, так і суб'єктивних уподобань, переваг, є орієнтирами діяльності людини.

Соціальна якість людини – сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

Соціальне – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами, спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне відчуження – відносини між соціальним суб'єктом і будь-якою його соціальною функцією, що виникають внаслідок

розриву з попередньою єдністю.

Соціальне перекриття – практика відмежування одних груп від інших.

Соціальне планування – комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудовому колективі, регіоні.

Соціальне явище – розмаїття форм дійсності, в яких всесвіт і буття постають перед суб'єктом.

Соціальний експеримент – спосіб одержання інформації про наявність причинно-наслідкових зв'язків між показниками функціонування, діяльності, поведінки соціального об'єкта і деякими керованими та контрольованими чинниками, що впливають на нього.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальний захист – система законодавчих, політичних, соціально-економічних, морально-психологічних гарантій, пільг, заходів, що спрямовані на створення для членів суспільства певних умов, які, з одного боку, перешкоджають згубному впливу на людину середовища (шкідливих умов праці, екологічних факторів, злочинності тощо), а з іншого – запобігають зубожінню населення, забезпечують соціально-припадну якість їх життя (забезпечення мінімального прожиткового рівня життя, соціально-незахищеним прошарком населення, соціальна підтримка тих, хто може працювати, допомога в одержанні освіти, медичної допомоги тощо).

Соціальний зв'язок – соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп.

Соціальний інститут – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Соціальний інтелект – відносно стійка форма сучасної розумової діяльності (здатності) людей, що виявляється у спільній їх творчості, виробленні й реалізації рішень, розумінні самих себе, інших людських спільнот, навколишнього світу.

Соціальний інтерес – спонукальні сили діяльності соціальних груп, мас людей, спираючись на які суспільство може вдаватися до

необхідних управлінських впливів на цю діяльність.

Соціальний контроль – засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (зокрема й правового) регулювання.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох або більшої кількості індивідів, соціальних груп.

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Соціальний показник – якісна і кількісна характеристика соціальних об'єктів, процесів і явищ.

Соціальний простір – продукт людської діяльності, що є сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивованих взаємин між індивідами.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціальний характер – це наслідок динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у ході історії.

Соціальний час – одна з форм існування суспільства, функціонування якого має місце у часі, невіддільно від нього; є часовим простором людської діяльності, характеризує послідовність різних видів такої діяльності.

Соціальні відносини – особливий тип суспільних відносин, що виникають між індивідами як членами спільнот і виступають одним із способів вияву, трансформації і реалізації соціальності (спільності,

близькості, відчуженості, толерантності, конфліктності, партнерства, розподілу функціональної залежності, обміну діями, діяльності тощо) у суспільстві.

Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Соціальні настанови – соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Соціальні привілеї – виняткові права і переваги, якими де-юре або де-факто володіють окремі люди, групи, класи, установи і які недоступні для більшості людей.

Соціальні приписи – норми, що визначають соціальне становище індивіда.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Соціально-психологічний клімат – відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

Соціогенний – який з'явився з соціальних причин і залежний від суспільних обставин.

Соціограма – графічне зображення зв'язків всередині групи, що визначаються на основі соціометричного опитування.

Соціологема – одна із ключових теоретичних конструкцій (поняття, концептуальний блок, ідея, парадигма), яка відіграє принципово важливу роль в соціологічному аналізі.

Соціологізм – концепція, яка стверджує першорядне і виняткове значення соціальної дійсності і соціальних методів у поясненні буття людини та його середовища.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Соціологічне інтерв'ю – метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних.

Соціологічне спостереження – метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Соціологічний моніторинг – цілісна система визначення змін в суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. З цією метою проводяться щомісячні і щоквартальні експрес-опитування з найбільш актуальних проблем суспільного життя.

Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Соціологія громадської думки – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає сутність громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

Соціологія екології – галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Соціологія масових комунікацій – галузь соціології, предметом якої є закономірності масових інформаційних явищ і процесів, діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Соціологія міста – галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, соціальні процеси, що

відбуваються в ньому, його форми та інститути.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія – одна з груп суспільних наук, до якої також належать антропологія, економічна теорія, політологія, етнологія, психологія та гуманітарна географія. Поділ між цими різними суспільними науками нечіткий, і для всіх них характерний певний діапазон спільних інтересів, концепцій і методів (наука про суспільство).

Соціологія освіти – галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологія політики – галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Соціологія праці та зайнятості – галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Соціологія релігії – галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Соціологія села – галузь соціологічної науки, що вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти.

Соціологія сім'ї – галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномену в конкретних соціокультурних умовах.

Соціоматриця – таблиця, в якій у рядках розміщують відповіді кожного з членів групи.

Соціометричний індекс – показник, який використовують для характеристики взаємин у групі і статусу окремих членів групи; визначають на основі даних соціометричного опитування.

Соціометричний критерій – конкретна змістова ситуація (реальна чи уявна), запропонована респонденту як основа вибору чи відхилення інших членів групи – партнерів у спільній діяльності або як пропозиція про те, хто з членів групи обере (відхилить) респондента у цій ситуації.

Соціометричний метод опитування – один з різновидів опитування, який використовують для вивчення внутріколективних зв'язків з'ясуванням стосунків між членами колективу.

Спеціальні соціологічні теорії – теорії, які вивчають закономірності розвитку окремих спільнот, функціонування соціальних інститутів, соціальних процесів.

Співробітництво – соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності індивідів, груп для досягнення загальної мети, незалежно від її характеру.

Спосіб життя – види життєдіяльності суспільства, соціальних груп і особи з різним рівнем доходу, освіти, культури, неоднаковими ціннісними орієнтаціями тощо.

Статистичний моніторинг – система одержання кількісних характеристик – статистичних показників і коефіцієнтів про різні сфери суспільного життя.

Статус – суспільна пошана або престиж певної групи в очах інших членів суспільства. Статусні групи переважно дотримуються визначеного стилю життя – шаблонів поведінки членів групи.

Статус соціальний – становище індивіда або групи в соціальному просторі стосовно інших індивідів і груп, яке визначається за соціально значущими для даної суспільної системи критеріями (економічними, політичними, соціально-правовими, професійно-кваліфікаційними тощо). Розрізняється успадкований і

досягнутий соціальний статус.

Стереотип поведінки – комплекс стандартів поведінки членів етнічної системи, який передається шляхом сигнального наслідування.

Стійкість інструменту вимірювання – ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих же умов.

Стратифікація – розподіл суспільства на рівні, прошарки, страти, класи.

Стратифіковані вибірки – застосовуються до неоднорідних генеральних сукупностей і в тих випадках, коли списки об'єктів легше отримати частинами, а ніж по всій генеральній сукупності в цілому. У випадку стратифікованого випадкового відбору, обсяг вибірки ділиться між стратами пропорційно їх чисельності, і потім із кожної страти вибирається проста випадкова вибірка.

Суїцид – індивідуальне або групове самогубство, вчинене окремою людиною чи певною спільнотою з різних причин і мотивів свідомо умисним або імпульсивним чином у стані афекту.

Сукцесія – різка зміна історичного оточення.

Суперництво – соціальний процес, який полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суспільство відкрите – демократичне суспільство, якому властиві дух критики і здатність легко змінюватися і пристосовуватися до обставин зовнішнього середовища.

Сфокусована взаємодія – взаємодія між особами, зайнятими у спільній діяльності або захопленими безпосередньою розмовою одне з одним.

Теорія соціальної дії – одна з найважливіших теоретичних концепцій сучасної західної соціології, прагне пояснити найрізноманітніші соціальні явища – від окремих актів індивідуальної поведінки до великомасштабних суспільно-історичних процесів (М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс).

Тести – метод вимірювання й оцінки різних психічних якостей і станів індивіда.

Технічні правила – норми, що регулюють відношення людини і природи.

Технологія соціальна – упорядкована сукупність процедур та операцій, за допомогою яких реалізується певний соціальний проект або конкретна цілераціональна ідея перетворення соціальної реальності.

Типологізація суспільств – класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис.

Тоталітаризм – 1) тоталітарний режим, для якого характерні контроль держави над усіма галузями суспільного життя, фактична ліквідація конституційних прав на свободу, репресії; 2) напрямок політичної думки, що підтримує встановлення тоталітарних режимів.

Точність соціологічної інформації – відсутність випадкових помилок, пов'язаних з інструментом вимірювання. Теоретичним показником величини випадкової помилки є дисперсія розподілу відповідей щодо дійсного значення ознаки.

Традиційні держави – держави, в яких головною базою виробництва є сільське господарство або тваринництво.

Трансгресія – перехід через межу допустимого, порушення норми, міри.

Трудова адаптація – соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Універсальні держави майбутнього – цілісність федерацій, конфедерацій тощо.

Універсальні держави минулого – імперії.

Управління соціальне – свідомий цілеспрямований вплив на соціальну систему, організацію, інститут або процес, метою якого є приведення напряму і темпів їх розвитку та функціонування у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів.

Урбанізація – соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя.

Успіх життєвий – комплекс уявлень, сформований на ґрунті

суспільних вимог (норм, цінностей, стандартів) очікувань та визнання актуальних і потенційних індивідуальних досягнень, які оцінюються як високі, престижні, взірцеві у стратифікованому суспільстві.

Фемінізм – науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Фокус-групова динаміка – термін, що описує процес розвитку фокус-групової дискусії. Розвиток дискусії має змістовний і рольовий аспекти. Змістовний аспект пов'язаний з тим, що фокус-групові інтерв'ю зазвичай присвячені дослідженню однієї проблеми, обговорення якої відбувається від загальних до більш конкретних питань з поступовим розширенням кількості сторін об'єкта, котрі розглядаються. Подібне обговорення часто завершується тим, що респонденти створюють синтетичні моделі об'єкта. Важливою особливістю фокус-групової динаміки є те, що в ній немає елемента прийняття рішення щодо проблеми, яка досліджується. Мета дискусії полягає не в прийнятті рішення, а у всебічному розгляді об'єкта крізь призму індивідуального досвіду, настанов та очікувань респондентів.

Фокусовані групові інтерв'ю – якісний метод збору інформації, що ґрунтується не на чергуванні запитань інтерв'юера та відповідей респондента, а на дискусії між самими респондентами з приводу проблеми, яка вивчається. У таких дискусіях беруть участь 6-12 респондентів, не знайомих один з одним.

Футурулогія – сукупність уявлень про майбутнє людства; галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів.

Форс-мажор – надзвичайні обставини, які неможливо було передбачити, або попередити.

Характер праці – соціальна сутність праці як суспільно значущого процесу.

Цивілізація – рівень розвитку, досягнутий суспільством у певну історичну епоху з врахуванням рівня розвитку матеріальної культури.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Цінність – суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис.

Цінності – уявлення окремих людей або груп людей про те, що є бажаним, належним, добрим або поганим. Розбіжність цінностей репрезентує головні аспекти відмінностей в людській культурі. Те, що особи цінують, формується під впливом специфічної культури, в якій вони існують.

Час соціальний – фундаментальна форма соціально-історичного існування людей і умова їх діяльності. Такі зовнішні, метричні характеристики часу, як тривалість, послідовність, повторюваність, одномоментність, різномоментність, ритм, можуть застосовуватись однаковою мірою до великих та малих масштабів життя соціального.

Шлюб – суспільно схвалені сексуальні стосунки між двома особами.

Якісний аналіз документів – логічна інтерпретація текстів з метою їх соціологічного вивчення відповідно до теми дослідження. Традиційний аналіз документів допомагає збагнути суть документа, з'ясувати головний задум і основні ідеї його творця, а також приналежні йому логічні зв'язки та суперечності, передбачити очікуваний автором ефект повідомлення в соціокультурному середовищі.

Якість життя – інтегральна характеристика всієї сукупності видів, форм, сфер життєдіяльності людей певного суспільства, зумовлених рівнем його виробництва, економічними відносинами, політичним устроєм та системою цінностей. До показників якості життя можна віднести стан здоров'я людей, тривалість життя, соціальну, правову й екологічну безпеку (захищеність) усіх громадян країни, демократичні свободи, свободу вибору видів діяльності і самої діяльності, комфортність, забезпеченість надійною інформацією і засобами інформації, стабільність економічного розвитку, ступінь чи міру переходу від системи найманої праці до системи повної забезпеченості заняттями, суттєву перевагу інтелектуальної праці над фізичною.

Література

1. Піча В.М. Соціологія. – Львів: Новий світ, 2002.
2. Городяненко В.Г. Соціологія. – К.: Академія, 2002.
3. Забара А.Д. Соціологія. – К.: Інтас, 1996.
4. Городяненко В.Г. Соціологія. – К.: Академія, 2000.
5. Вербець В.В., Субот О.А., Христю Т.А. Соціологія. – К.: Кондор, 2009.
6. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. – К.: Атака, 2007.
7. Черниш Н.А. Соціологія. – Львів: Кальварія, 1996.
8. Піча В.М. Соціологія: Загальний курс. Навчальний посібник. – К.: Академія, 1999.
9. Гіденс Е. Соціологія: Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. – К.: Основи, 1999.
10. Попова І.М. Соціологія. – К.: Тандем, 1996.
11. Смелзер Н. Соціологія. – М.: Феникс, 1994 р.
12. Сорокин П. Человек. Цивілізація. Общество. – М: Политиздат, 1992.
13. Шаповал М. Соціологія: Курс лекцій. – К.: Центр духовної культури, 1996.
14. Шейко В. Культура. Цивілізація. Глобалізація. – Харків: Основа, 2001.
15. Городяненко В. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 2006.
16. Погорілий О.І., Захарченко М.В. Історія соціології. – К.: Либідь, 1993.
17. Лукашевич М.П., Туленков М. В. Соціологія: Загальний курс. – К.: Каравела, 2004.
18. Піча В. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії. – Львів: Новий світ, 2002.
19. Старовойт І. Соціологія. Курс лекцій. – Тернопіль: Астон, 1999.
20. Якуба Е.А. Соціологія. – Харків: Константа, 1996.
21. Рабочая книга социолога. – М.: Наука, 1983.
22. Дюркгейм Е. Соціологія: ее предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995.
23. Волович В. Соціологія. – К.: Центр духовної культури, 1996.
24. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995.

ЗМІСТ

Передмова	3
Теоретична соціологія	4
1.1. Соціологія – наука про суспільство	4
1.2. Суспільство як соціальна система. Соціальна структура та соціальна стратифікація.....	20
1.3. Соціальні відносини. Конфлікт як прояв соціальних відносин	32
1.4. Соціальні процеси. Особливості етнічних, релігійних процесів в Україні.....	43
2. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії.....	52
2.1. Економічна соціологія. Соціологія менеджменту та праці	52
2.2. Політична соціологія. Соціологія права. Соціологія громадської думки	58
2.3. Соціологія особистості.....	71
2.4. Гендерна соціологія. Соціологія сім'ї.....	79
2.5. Соціологія гуманітарної сфери.....	93
3. Методика і процедури соціологічного дослідження	113
4. Методичні вказівки щодо виконання контрольної роботи.....	127
5. Питання контрольної роботи	128
6. Таблиця розподілу варіантів контрольної роботи	132
7. Глосарій	133
8. Література	171

Гук Л.П., Котурбаш О.Р.

Соціологія

Навчально-методичний посібник

Українською мовою

Відповідальна за випуск *Т. Трісунова*

Редактор *Н. Салмай*

Комп'ютерна верстка *М. Зарицька*

Дизайнер *І. Понайда*

Підписано до друку 19.05.2010 р.

Умов. друк. арк. 7,2

Наклад 4000 прим. Зам. № 261

Редакційно-видавничий відділ
Наукметодцентру
Міністерства аграрної політики України
Технікумівська, 1, смт Немішаєве
Бородянського Київської
тел. 04577-41-2-69

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2435